

[illegible]

Լ.Շ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

[illegible]

ԳԻՆԵԱՐԻ

ԻՄԱՍՏ

ԲՆՈՒՄ

[illegible]

ԽԱՆՈՒՍԳՈՐԾՈՒ

[illegible]

[A close-up photograph of a page from the Voynich manuscript, showing several lines of handwritten text in the characteristic Voynich script. The ink is dark brown or black, and the parchment appears aged and slightly discolored.]

...
 ...
 ...
 ...
 ...

[Faint handwritten text at the bottom of the page]

Երկու խմբերն էլ, ինչպես և նախորդում էին, շարժվեցին դեպի
 ձախ, ինչպես և նախորդում էին, շարժվեցին դեպի ձախ, ինչպես և
 նախորդում էին, շարժվեցին դեպի ձախ, ինչպես և նախորդում էին,

ՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

1. *...
 2. *...
 3. *...
 4. *...
 5. *...*****

ԻՄԱԿԱՄԵՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՆԻՔԻ ԿՈՄԻՏԵ

ተፀደቀ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԲԱՐՈՒՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՐԻՏԻՄԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Եւ զայն օրս զայն քաղաքս Եւ զայն քաղաքս
 Եւ զայն քաղաքս Եւ զայն քաղաքս Եւ զայն քաղաքս
 Եւ զայն քաղաքս Եւ զայն քաղաքս Եւ զայն քաղաքս
 Եւ զայն քաղաքս Եւ զայն քաղաքս Եւ զայն քաղաքս

[A sample of handwritten text in a cursive script, likely from a manuscript.]

[A sample of handwritten text from the manuscript, showing dense cursive script.]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ. Շ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ

ԽՄԲԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

(III մաս)

Խաղողագործություն-գինեգործություն

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
2018

ՀՏԴ 811.19

ԳՄԴ 81.22

Հ 854

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Բանասիրական
գիտությունների թեկնածու՝ Գ.Մ.Մխիթարյան

Հովհաննիսյան Լ. Շ.

Հ 854 Գրաբարի բառապաշարի իմաստային
խմբերի քննություն/ Լ. Շ. Հովհաննիսյան.- Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2018.
III մաս: Խաղողագործություն-գինեգործություն. -
67 էջ:

ՀՏԴ 811.19

ԳՄԴ 81.22

ISBN 978-5-8080-1333-9

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն. 2018

© Հովհաննիսյան Լ.Շ., 2018

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայաստանը վաղնջական շրջանից եղել է վայրի խաղողի, նաև խաղողի ընտանեցման հիմնական տարածք, որը հաստատվում է հնագիտական տվյալներով: Ըստ պեղումների արդյունքների՝ Եդեգիս գետի վերին հոսանքներում հայտնաբերված խաղողի բրածո տերևների դրոշմները 4-5 միլիոն տարվա վաղեմություն ունեն, իսկ Առատաշենի նեոլիթյան բնակավայրից հայտնաբերված գտածոները թվագրվում են մ.թ.ա. 6-րդ հազարամյակի առաջին կեսով: Արարատյան դաշտը եղել է մշակովի խաղողի տեղական տեսակների բուծման հնագույն կենտրոն, որի հաստատումն են Թեյշաբաինի քաղաքի զինու պահեստներից հայտնաբերված խաղողի կորիզները: Վերջիններիս և Արարատյան դաշտի ներկայիս խաղողի ձևաբանական ընդհանրությունները ցույց են տալիս, որ «Արարատյան դաշտի ներկայիս խաղողի տեսակները Բ. Ա. VII դարում Թեյշեբաինիում մշակվող խաղողի ժառանգորդներն են»¹:

Խաղողագործության հնագույն ակունքները ենթադրում են նաև Հայաստանում գինեգործության վաղնջական շրջանի առկայություն, որը հաստատվում է ինչպես օտարալեզու արձանագրություններում ու գրականության ընձեռած փաստերով, այնպես էլ հնագիտական տվյալներով: «Արենի-1» քարայրում հայտնաբերված նյութերը և դրանց քննության արդյունքները վկայում են Հայաստանում մ.թ.ա. V հազարամյակում գինեգործության զարգացման բարձր մակարդակը:

¹ Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան, Հ. Պետրոսյան, Գ. Մարգարյան, Հ. Մելքոնյան, Ս. Հոբոսյան, Պ. Ավետիսյան, *Գինին հայոց ավանդական մշակություն*, Ե., 2005, էջ 14-18:

Սույն աշխատանքում մանրամասն քննված են գրաբարում խաղողագործություն և զինեգործություն իմաստային դաշտի անվանումները, այդ բառերի ծագումնաբանությանը վերաբերող հարցերը, բառային միավորների բառակազմական, գործառական առանձնահատկությունները:

Գրաբարյան շրջանի վկայություններից գատ անդրադարձել ենք տարբեր բարբառներում ու միջին հայերենում գործածական որոշ բառերի, որոնք հնդեվրոպական ծագումով բնիկ հայերեն բառեր են կամ հին փոխառություններ:

Իմաստային խմբերի մանրագնին քննությունը կարևորվում է նախ և առաջ տվյալ լեզվի բառապաշարը համապարփակ ներկայացնելու առումով: Հայոց լեզվի պատմությանը վերաբերող աշխատություններում նույնպես կան իմաստային խմբերի դասակարգումներ: Հ. Աճառյանը հայերենի հնդեվրոպական բառապաշարը ներկայացնում է ըստ 22 իմաստային խմբերի (ՀԼՊ, I, 108-112), Գ. Ջահուկյանը՝ 23 (ՀԼՊ, 258-274): Հեղինակները նշում են հիմնականում բառերի հ.-ե. ձևերը՝ չանդրադառնալով գործառական առանձնահատկություններին, վկայության ժամանակաշրջանին և այլ մանրամասների: Նկատելի է նաև, որ ներառված են ոչ բոլոր բառերը:

Դույզն-ինչ չենք թերագնահատում երկու մեծագույն հայագետների վաստակը, քանի որ դասակարգումներում ընդգրկված նյութի տարաբնույթ քննությունը նրանց հիմնարար աշխատանքի նպատակադրումը չէր:

Դասակարգումները կատարելիս օգտվել ենք ոչ միայն բառարաններից, այլև գրաբար մատենագրության ընձեռած նյութից, որը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու մի շարք նոր իրողություններ: Օրինակ՝ պարզվում է, որ 5-րդ դ. հայ ինքնուրույն գրականության մեջ *խաղող* բառը վկայված չէ. բառը վկայված է միայն թարգմանական գրականության

մեջ, հատկապես Աստվածաշնչում: *Խաղող* բառի ոչ հաճախական կիրառության պատճառն այն է, որ *խաղող* հասկացությունը գրաբարում արտահայտվում է *որթ*, *զինի*, նաև *այգի* բառերով: Աշխատանքում բերվում են համապատասխան օրինակներ:

Մատենագրության տվյալների ուշադիր քննությունը բացահայտում է բառերի հաճախականության, հոմանիշության, բազմիմաստության նրբերանգներ, որոնք գրաբարի բառարաններում արտացոլված չեն: Օրինակ՝ բառարաններում *այգի*, *զինի* բառերի «խաղող» իմաստը արձանագրված չէ:

Հավելենք, որ լեզվաբանական այս և այլ կարգի իրողություններ կան ոչ միայն *խաղողագործության-զինեգործության* բնագավառին վերաբերող բառաշերտում, այլև իմաստային այլ խմբերում:

«Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն» երկու աշխատություններում (I մաս, Ե. 2008, II մաս, Ե., 2012) քննել ենք 10 իմաստային խումբ՝ 30 ենթախմբերով:

Սույն աշխատանքը այդ բնագավառին վերաբերող երրորդ մենագրությունն է: Առաջին գլխում անդրադարձել ենք *խաղող*, երկրորդ գլխում՝ *զինի* իմաստային խմբի բառապաշարին: Կատարված են մի շարք դասակարգումներ: Բնականաբար, առարկություններ կարող են լինել այս կամ այն միավորը տվյալ և ոչ թե հարակից խմբում ներառելու, դասակարգումների անվանումների, ընդգրկված նյութի ծավալի վերաբերյալ:

Միշտ չէ, որ հնարավոր է կատարյալ, անթերի դասակարգումներ՝ պայմանավորված բառերի մերձիմաստային կապերով, համանունության, բազմիմաստության, իմաստային նրբերանգների, գործառական յուրահատկությունների,

վկայության տարբեր ժամանակաշրջանների և այլ գործոններով:

Աշխատանքում, ըստ հնարավորինս, օգտագործել ենք մատենագրության և բառարանագրության ընձեռած նյութը, անհրաժեշտության դեպքում նշվել են այլ լեզուների համապատասխան զուգահեռները: Անդրադարձել ենք քննության առարկա բնագավառին վերաբերող ուսումնասիրողների դիտարկումներին:

Որպես առաջաբանի ամփոփում՝ նորից շեշտենք, որ չթերագնահատելով բառարանային տվյալները, իմաստային խմբերի քննության ժամանակ էական և կարևոր պետք է համարել բնագրային վկայությունները:

ԳԼՈՒԽ I ԽԱՂՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Բանասեր Կ. Գաբիկյանը խաղողը համարում է «Նոյի օրերեն սկսեալ մեր երկրի ամենապատուական բերք և տունկ, որքան իր պտուղովը, նոյնքան և իր գինիովը հոչակաւոր» (Գաբիկեան, 79):

Խաղողի, խաղողագործական մշակույթի վաղնջական ակունքների փաստը տրամաբանորեն ենթադրում է այդ բնագավառին առնչվող մի շարք հին անվանումների (կարելի է ասել տերմինների) գոյություն, որը և հաստատվում է մատենագրության տվյալներով, այդ կարգի բառերի ստուգաբանություններով:

Գրաբար մատենագրության մեջ ավանդված բառերից զատ կանդրադառնանք նաև բարբառներում գործածական մի շարք բառերի, որոնք կարելի է ներառել հայերենի հնագույն բառաշերտի մեջ:

Խաղող բառի ծագման վերաբերյալ կան մի շարք կարծիքներ:

ՀԱԲ-ում բառը ստուգաբանված չէ: Բառարանում բերված ստուգաբանական փորձերից թերևս որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Լազարդի կարծիքը, ըստ որի՝ հայերեն *խաղող*-ը առնչվում է դպտերեն *aloli*-ի հետ: (Տե՛ս ՀԱԲ, II, 322): Գ. Ղափանցյանը նշում է նաև հին եգիպտերեն *arēr, uarer* «որթ» զուգահեռը: (Ղափանցյան, 2008, 17): Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ *խաղող* «որթ և պտուղ» փոխառություն թերևս խուռերեն *haluli* «մի պտուղ» (ՋՀՄԲ, 313):

Խաղող բառի ծագման վերաբերյալ ավելի համոզիչ կարելի համարել Վ. Գայսերյանի ստուգաբանությունը: Անդրադառնալով Վանի թագավորության արձանագրություններից մեկում *ha-lu-li-ni* վկայությանը, մերժելով Գ. Մելիքի-

շվիլու «թող կատարվեն», ապա և Ի. Դյակոնովի «հացկերույթ» (ծխասկան) թարգմանությունը՝ գրում է. «խալսի բառը, անկասկած որևէ կապ չունի առաջարկված թարգմանությունների հետ, այլ հայերեն «խաղող» բառի սեպագիր վկայված ձևն է՝ լ>դ սովորական անցմամբ...: «Խաղող բառը մեր կարծիքով բարդ կազմություն ունի և բաղկացած է խ և ալ արմատներից, որոնցից առաջինը հայերեն խաղ «խաղալ, շարժվել, գնալ, վազել, արշավել» բառն է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ սև «լինել, անել, տալ» բառը... Այսինքն՝ *խաղող* նախապես նշանակել է խաղ-/աց/ող, շարժվող, գնացող, սողալով աճող, որն անտարակույս խաղողի վազի բնորոշ հատկանիշն է» (ՊԲՀ, 2014, № 2, 163):

Նկատենք, որ *խաղ*-ի համար Գ. Ջահուկյանը ենթադրում է հ.-ե. ծագում *khl- (կամ *khəl-) *kel- «քշել, արագ շարժվել» (ՋՀՄԲ, 311): Վերոհիշյալ փաստարկները կարելի է հիմնավոր համարել, որովհետև Հայաստանում վաղնջական շրջանից տարածում գտած պտուղը (միրգը) տրամաբանորեն պետք է ունենար բնիկ հ.-ե. ծագում՝ հայերեն անվանում:

1. Խաղող բառի գործառական առանձնահատկությունները

Գրաբարում բառը հաճախական գործածություն չուներ: Բառը չեն գործածել Կորյունը, Եզնիկը, Բուզանդը, Եղիշեն, Խորենացին:

Ագաթանգեղոսը և Փարպեցին վկայել են մեկ անգամ:

Ագաթանգեղոսի նախադասությունը հեղինակային չէ, այն քաղված է Աստվածաշնչից. հմմտ. «Զի յորթոյ Սողոմայ ե որթ նոցա... խաղող նոցա լեղի և ողկոյզ նոցա դառնութիւն» (Բ. օրենք, ԼԲ, 32): «...Արբ Սողոմ զգինին անօրէնութեան... Զի

խաղող նոցա՝ էր խաղող դառնիճ, և ողկոյգ նորա ի դառնութիւն լեղւոյ...» (Ագաթ., § 538):

Փարպեցու գրքի օրինակը նույնպէս աստվածաշնչյան համատեքստում է՝ «Սուրբ Սահակ Պարթևի տեսիլը» բաժնում. «Եւ ի վերայ սեղանոյն կայր հաց մի սուրբ և ողկոյգ մի խաղողոյ, ըստ պատուականութեան խորհրդոյ երկնաւոր փրկութեան» (Փարպ., 1982, 68)

Փարպեցին *տեսիլ*-ի նկարագրութիւնը սկսում է այսպէս. «Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթևի, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի... Արդ՝ գրեցուք տեսիլն, որ են՝ բանք Հոր եւ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ և Հոգւոյն սրբոյ» (Փարպ., 1982, 66):

Հետիինգերորդարյան հեղինակներից *խաղող* բառը չեն վկայել Սեբեոսը, Ղևոնդը, Դրասխանակերտցին, Ասողիկը...:

Բառի առաջին վկայությունը Աստվածաշնչից է. կիրառված է 25 անգամ*:

Հունարեն Աստվածաշնչում բառը վկայված է 34 անգամ՝ 31-ը Հին կտակարանում, 3-ը՝ Նոր կտակարանում**:

Ռուսերեն համաբարբառում արձանագրված է 42 կիրառություն:

Բերենք մի քանի զուգահեռներ, որոնցում հայերեն *խաղող* բառը չկա:

«Կթեցին զայգիս իւրեանց» (Դատ., Թ, 27), ռուս. «собирали виноград»: «Եւ զամենայն պտուղ իւղոյ և զամենայն պտուղ զինւոյ և ցորենոյ, զոր տացեն Տեառն զպտուղ իւրեանց, քեզ ետու զայն» (Թիւք, ԺԸ, 12), ռուս. «Все лучшее из елѣя, и все лучшее из винограда и хлеба, начинки их, которые

* Այս տվյալները համապատասխան համաբարբառներից են:

** Այս տեղեկությունը մեզ հաղորդել է հունագետ, բ.գ.դ. Գոհար Մուրադյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

дают Господу, я отдал тебе»: Աստվածաշնչային այս անհամապատասխանությունները վրիպումներ չեն կամ ոչ ճիշտ թարգմանություններ: Գրաբարում, թերևս նախագրային շրջանից մի շարք բառեր ունեցել են խաղող իմաստը. օրինակ՝ որթ բառի «խաղող» իմաստը ՆՀԲ և ԱԲ չեն նշում, իսկ ՀԱԲ-ը Գ. Մագիստրոսի «Ճաշէին յորթ, ի հաց և ի կոգի» նախադասության մեջ իրավացիորեն արձանագրում է «խաղող» իմաստը:

Մակավաթիվ են նաև *խաղող* բաղադրիչով կազմությունները: ՀԱԲ-ում նշված են հետևյալ բառերը *խաղողաբեր*, *խաղողադառն*, *խաղողենի*, *խաղողեփեաց* «մի տեսակ միջատ», *խաղողիկ*, *շնխաղող*. «մի տեսակ վայրի պտուղ»: Ն. Բյուզանդացին մերժում է *խաղողիկ* «մանր խաղող» իմաստը. «Խաղողիկ ոչ է գաղիերեն Blut ծաղիկն և ոչ մանր խաղող, այլ *զանգիկ*, *լեզուակ*» (Բիւզ. Քննդ., 18):

V դարից են վկայված *խաղողաբեր* (վկայություն կա և X դարից), *խաղողադառն*, *խաղողեփեաց*: Մյուս բառերը ուշ շրջանի կամ միջինհայերենյան վկայություններ են*:

Նպատակահարմար ենք համարում այս շարքում անդրադառնալ և չամիչ «չորացած խաղող» բառին: (ՀԱԲ): ՆՀԲ-ի բացատրությունը ավելի մանրամասն է. «Խաղող չորացուցեալ յարևու կամ ի փռան. որպէս և ի բնէ կծկեալն

*Միջին հայերենի բառարանում *խաղող* արձանագրված չէ: Կա *խաղողենի*՝ «խաղող, որթատունկ», *խաղողենիք*՝ «ծիածանաթաղանթ, ծիածան աչքի»: (304):

խաղող գործածական է համարյա բոլոր բարբառներում, մի շարք բարբառներում բառակցքի *խ*-ի փոխարեն *հ* է: Աճառյանի կարծիքով «շատ հետաքրքրական է Ղարաբաղի բարբառի *խըղվին* սեռականի հոլովաձևը» (ՀԱԲ): Հիշյալ բարբառի բառարանում որպես զվարբառ նշված են *խաղու(ղ)* |խաղող|հաղուղ|հաղոլ|:

Հավոլ: Կա և *խաղուն ծիծաղել* «Խաղողը հասունալ, հասունանալուց փայլել» դարձվածը: (ՂԲԲ, 260):

յետ կատարել հասունութեան. յորում մասին երևելի է մանրահատ խաղողն սեաւ և սպիտակ խաղողն անուշահոտ»։ (ՆՀԲ, II, 562)։

Աստվածաշնչում վկայված է 6 անգամ։ Սուրբ գրքում է վկայված նաև *չամչեղէն* բառը. «Միրէին կտապս *չամչեղէն*» (Ովսէ, Գ, 1), եբր.՝ *խաղողով* (տե՛ս ՆՀԲ, II, 562)։ ՀԱԲ-ում *չամիչ* բառը ստուգաբանված չէ։ Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Հայտնի չէ կապը հ.-ե. *kem «սեղմել, քամել» արմատի հետ, որից ծագում են հայ. *քամել* և լիտվ. kėmuras, լատվ. cemu(o)rs «խաղող» բառերը։ (ՋՀՄԲ, 611)»։

Բնականաբար հարց է առաջանում. ինչո՞ւ գրաբարում, հավանաբար և նախագրային շրջանում, *խաղող* բառը հաճախական գործածություն չուներ։

Հիմնական պատճառն այն է, որ *խաղող* հասկացությունը արտահայտվել է մի շարք այլ բառերով։

Գրաբարում *խաղող* իմաստով է գործածվում նաև *գինի* բառը⁷⁷։ Հավանաբար *խաղող* իմաստն է արտահայտել և *այգի* բառը։ Այն նախապես ունեցել է միայն «խաղողի այգի»

⁷⁷ «Գիրք Վաստակոց»-ի մի բաժին նվիրված է չամիչ պատրաստելուն. «Ա՛ռ գաղէկ խաղողն, սփռեա մինչև թառամի և ապա հան, կախեա ի շուքն մինչև անդ չորանայ... և աղէկ սեղմեա, որ տափականայ սերտ, և ի վերայ շաքլով ծածկեա, և յանծուխ պաղ տուն կախեա. և այս է լաւն և դիմացկոտն» (133)։

⁷⁸ Այդ մասին տե՛ս սույն աշխատության II գլխում։

Գինի բաղադրիչով մի շարք բառեր առնչվում են «խաղող» հասկացությանը։ *Գինակ* «խաղողի մի տեսակ», *գինուկ* «գինու խաղող», *գինետու որթ*։ Այս բառերը ՆՀԲ-ում չկան։ Օգտվել ենք Մտ. Մալխասյանի բառարանից։ Այդ բառերին անդրադարձել է նաև պատմաբան Ս. Պետրոսյանը (տե՛ս ՊԲՀ, 199, № 2-3, 175)։ Իհարկե, եթե սրանք հին բնագրային վկայություններ ունենային, ավելի կարևոր փաստեր կլինեին, սակայն անվերապահորեն մերժելի չպետք է համարել դրանց գործածության վաղ ակունքները։

իմաստը: ՀԱԲ-ում *այգի*-ն դիտվում է որպես «խաղողային» հասկացություն. 1. «խաղողի այգի», 2. «խաղողի որթ»: «Արդի հայերենի մեջ,- գրում է Հ. Աճառյանը,- արևմտեան գրականում *այգի* պահել է իր բուն նշանակությունը, իսկ արեւելեան գրականում նշանակում է ընդհանրապես պարտեզ» (ՀԱԲ, I, 166):

Այլ տեսակի այգիները գրաբարում արտահայտվում են *բուրաստան, դրախտ, պարտեզ* բառերով:

Հ. Աճառյանը *այգի* բառի արմատը համարում է *այգ «խաղող», իսկ *ի*-ն ծառանուններից բնորոշ ածանց է: (ՀԱԲ, I, 166):

13-րդ դարից վկայված հետևյալ նախադասության մեջ *այգի*-ն հաստատապես նշանակում է «խաղող»: «Ի միում տեղոջէ ջամբէ բնութիւնն այգոյ քաղցրութիւն և լուծութիւն» (Իշօխ, 89): Բնագրի ուսերեն թարգմանությունը՝ «Природа из общего источника дает винограду сладость» (ն.տ.):

Ստ. Մալխասյանի բառարանում վկայված *այգեռուպ* «խաղողի հյութից պատրաստված դոշաբ, ուկա» բառի *այգ(ի)* բաղադրիչը դարձյալ «խաղող» իմաստն ունի:

Կարելի է ենթադրել, որ թերևս նախագրաբարյան շրջանից *այգ(ի)*, *որթ*, *գին(ի)*, *խաղող* բառերը հոմանշային եզրեր ունեին, բացառելի չէ որ դրանք կարող էին լինել տարածքային տարբերակներ:

2. Խաղողի վազի անվանումներ

Հայերենում ծառատեսակների անվանումները հիմնականում կազմվում են *մրգի (պտղի)* անուն է + *-ենի* կամ *-ի* ածանցով:

Գրաբարում *խաղողենի* վկայված չէ: ՆՀԲ-ի միակ վկայությունը միջինհայերենյան շրջանից է. «Տայ գիովութիւն

քափուրի, որ ի հնդիկս ի մեջ խաղողենույ հանեն»: Այս նույն և միակ օրինակն է և «Միջին հայերենի բառարանում»: ՆՀԲ նշում է «որթ կամ այգի, յորում լինի խաղող» իմաստը, իսկ միջին հայերենի բառարանը՝ «խաղող, որթատունկ»: *Խաղողենի* չկա և բարբառներում (համենայնդեպս արձանագրված չէ «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանում»:

Գրաբարում հաճախական է *որթ* «խաղողի վազ»-ը:

Որթ «տունկ խաղողոյ աճինաճիւղ» (ՆՀԲ, I, 694): ՀԱԲ-ը նույնպես նշում է այս իմաստը, նկատում, որ Գ. Մագիստրոսից քաղված «ճաշէին յորթ, ի հաց և ի կոզի» նախադասության մեջ *որթ*-ը նաև նշանակում է «խաղող»:

Որթ (վազ) իմաստով է գործածվում և *այգի* բառը, որն առկա է գրաբարյան մի վկայության մեջ. «Որպէս զայգի երկմատնի կամ երեքմատնի» (ՆՀԲ): Բառարանագիրները «որպէս *զայգի*»-ից հետո փակագծերում նշում են (իմա՝ որթ): Նկատենք, որ *մատն*՝ որպէս խաղողային հասկացություն, ՆՀԲ-ն չի արձանագրում:

Հունարենում նույնպես ἄμπελος-ը ունի «խաղողի վազ» և «խաղող» իմաստները (Дворецкий, I, 99): *Որթ* բաղադրիչով են կազմված *որթատունկ*, *որթափայտ* բառերը:

Բառի հ.-ե. ծագումը կասկած չի հարուցում (տե՛ս ՀԱԲ, ՋՀՄԲ):

Վազ «խաղողի որթ» վկայված է Վ. Այգեկցու առակներից մեկում. «Եւ կտրեց զխաղողին վազն և կուծն լցեց զինով» (ՄՀԲ, 724): Բառի մեջ *վազել* բայի հիմքն է, ինչպէս *ոստ*, *ոստիւն* (ՀԱԲ, ՋՀՄԲ), իսկ վազ՝ «ցատկ, վազ». «Թերևս հին իրանական փոխառություն է՝ vaz. (հ.-ե. *vegħ)» (ՋՀՄԲ, 701): *Վազ* «խաղողի որթ»-ը կարելի է համարել հայերենում ստեղծված բառ՝ հ.-ե. *vegħ-ի անմիջական կապով:

Տոլի «խաղողի որթ» (ՀԱԲ, IV, 416): Բառը չունի ՆՀԲ-ն: Թե՛ն վկայությունները միջինհայերենյան շրջանից են, սա-

կայն ուսումնասիրողները նշում են բառի կապը հին լեզուների հետ: Գ. Ղափանցյանը որպես գուգահեռ նշում է ուտիերեն տալ «խաղող», ինչպես նաև ուրարտերեն *uduli* «գինի», *uldi* «որթ» (Ղափանցյան, 2008, 50): Գ. Զահուկյանը հնարավոր է համարում այդ առնչությունը (1987, 432), իսկ մեկ այլ տեղ գրում է. «Հազիվ թե կապ ունենա ուրարտ. *uduli* (*uldi*) «խաղողի այգի» բառի հետ» (ԶՀՄԲ, 731): Ավելի վաղ հրատարակված այլ աշխատության մեջ հեղինակը նշում է *տոլի*-ի բնիկ հայերեն լինելը՝ հ.-ե. *dhel-duol* «ծաղկել, կանաչել» հին վ. գերմաներենի *tela* «խաղող, ողկույզ, վազ» (Джаукян, 1967, стр. 19): Ավելի համոզիչ է այս կապը. մանավանդ որ Գ. Զահուկյանը *գինի*, *որթ*, *այգի*, *արգաստ* հնդեվրոպական ծագման փաստարկով եզրակացնում է. «Սրանք խոսում են խաղողագործության՝ վաղնջահայերին ծանոթ լինելու մասին» (Զահուկյան, 1987, 263):

3. Խաղողի որթի (վազի) մասերի անվանումներ

Այս ենթախմբի անվանումները բազմաթիվ են:

Աղուրի/Աղուրայ «որթի տաշտաթաղ անելու ճիւղը» (ՀՄԲ, I, 135): ՆՀԲ-ում վկայությունները թարգմանական գրականությունից են: Բառը ստուգաբանված չէ:

Բառի վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում ունի Ս. Պետրոսյանը. «*Աղուրի*-ն արմատակիցն է *աղօշ/աղոշ* «խաղողի որթի նորածիլ ուղեշ» բառի: Սրանց արմատը ծագում է հ.-ե. **al* «աճել, աճեցնել, սնել» նախաձևից: Աղուրի բառում արմատին հավելվել են *-ուր* (հմատ. բլուր, հանուր...) և *-ի* վերջածանցները: Վերջինս նաև բուսանվանական վերջածանց է» (ՊԲՀ, 2010, № 3, 224): Հեղինակի կարծիքով բառն ունի նաև տեղանվանական կիրառություն, որը հայտնի է

սեպագիր տեքստերից: «Մ.թ.ա. 713 թ. Ուրարտու ներխուժած Ասորեստանի Սարգոն 2-րդ թագավորը Վանա լճի ավազանում հիշատակում է Alluria անունով գետ, իսկ ավելի հարավ... Alluria անունով լեռ» (ն.տ.): Հեղինակը ենթադրում է, որ հիշյալ գետը Վանա լճին հարող խաղողաշատ և գինեվետ գավառներից որևէ մեկում է եղել:

Արգատ «որթատունկի էտած ճյուղերը»: Հայկազյան բառարանները այդ բառը չունեն: ՀԱԲ-ում ստուգաբանված չէ:

Ըստ Է. Աղայանի՝ բառը ծագում է հ.-ե. *u(e)rad-* արմատի *urad* տարբերակից՝ *գրատ>րգատ>արգատ* հաջորդական փոփոխություններով: Հ.-ե. արմատի իմաստն է «ճյուղ, արմատ, ոստ...» (Աղայան, 1974, 30): Գ. Զահուկյանը ընդունում է այդ ստուգաբանությունը (ՋՀՄԲ, 87):

Ս. Պետրոսյանը Ագուլիս (նախնական անվանումը՝ Արգուլիք) տեղանվան և Արգիշտի անվան մեջ տեսնում է *արգատի*՝ *արգ* արմատը (ՇՀՀԿԳԱ, 2003, VI, 11):

Բազուկ - Գրաբարում բառը բազմիմաստ է: Նշանակում է նաև «ճյուղ»: Վկայված է Աստվածաշնչում. «... եւ ահա ձկտեն զբազուկ որթոյն ընդ արհամարհանս» (Եզեկ., Ը, 17): Աշխարհաբար թարգմանությունը. «... Ահա որթատունկի ճիւղն էլ *քաշում են որպէս արհամարհանքի նշան*»:

Բազուկ «ձեռք, ձեռքի մաս» իրանական լեզուներից կատարված փոխառություն է: Հայերենում բառի «ճակնդեղ» և «ճյուղ» իմաստները չպետք է փոխառություն համարել:

Բարունակ «երկայնատարած ուռն որթոյ» (ՆՀԲ): Առաջին վկայությունը Աստվածաշնչից է. «... վասն այնորիկ մի՛ ծաղկեացեն բարունակք նորա» (Յոբ, Ի, 21): Ըստ Հ. Աճառ-

* Ծանոթագրվում է, որ եբրայերեն բնագրում ընդգրկված հատվածը «քաշում են իրենց քթին» է: Ռուսերեն թարգմանության մեջ էլ այդպես է. «... они ветви подносят к носам своим»:

յանի «խաղողի պտղաբեր ուտ» (ՀԱԲ, I, 429): Մեծավաստակ գիտնականը, սակայն, առարկելի է համարում դասական գրաբարում *բար(բեր)* «պտուղ»+ունակ կազմությունը, «որը յետիհններին է հատուկ» (ն.տ.)^{*}:

Գաւազան - Մի շարք իմաստներից գատ բառարանները արձանագրում են նաև «ծառի ճյուղ, ուտ» իմաստը: ՀԱԲ-ում նոր բառերի շարքում նշվում է Ղարաբաղի բարբառի *գաւազան* «որթատունի մատ կամ վագ, որ նոր են տնկում» (I, 526): Բարբառային ձևը ոչ թե գավազան է, այլ *կըվազան*: Բարբառում գրաբարյան ձայնեղ բաղաձայնները խլանում են: Ձայնեղների խլացման գործընթացը կատարվել է մինչև XII-XIII դարերը: Հետևաբար ենթադրելի է բառի գործածության հին ակունքները նաև հայերենում: Հավելենք, որ բարբառում *կըվազան* բաղադրիչով կա նաև մեկ այլ բառ՝ *կըվըզընափօս* «որթատունկի մատը կամ մատղաշ վազը տնկելու փոս» (ՂԲԲ, 378)^{**}:

Գնդակ որթոյ «Բարունակ ուտ» (ՆՀԲ): «Կապեցէ գորթոյ զյաւանակ իւր և զգնդակէն՝ զյաւանակ իշոյն» (Մննդ., ԽԹ, 11): Ս. Գրքի այս հատվածը բերում է և Ագաթանգեղոսը. «Կապեցէ զգրաստ իւր գորթոյ և զյաւանակ իշոյն գորթոյն գնդակէ» (Ագաթ., § 376): Աշխարհաբար թարգմանված են. «Իր

* Գ. Ջահուկյանը կասկածելի է համարում Հ. Աճառյանի դիտարկումը (ՋՀՄԲ, 122):

** Բարբառային *թմնաց* «խաղողի որթ, վագ»-ը արդյոք կապ ունի *թին* «խաղողի կորիզ»-ի հետ: Ս. Մալխասյանի բառարանում որպես զուգահեռ նշվում է պրսկ. *tane* «ծառի բուն»-ը: Հավանական է և միջին պարսկերենում *tak* «վագ, որթ»-ի հետ աղերսը: *Թմնաց* գործածվում է միայն Ղարաբաղի և Հավարիկի բարբառներում (ՀԼԲԲ, Բ, 76): Երկուսն էլ արևելյան խմբակցության բարբառներ են, որը ավելի հավանական է դարձնում իրանական լեզուներից փոխառյալ լինելը:

աւանակին կը կապի որթից, իսկ որթի ոստից էլ քուռակին» (Շննդ.): «Իր գրաստը որթատունկին է կապելու և իր իշու ձագը որթատունկի ծունկին» (Ագաթ., § 376):

*Գնդակ որթոյ-*ն, ըստ երևոյթին, որթի կլոր, ծնկաձև մասն է:

*Գնդակ-*ի և *գաւազան-*ի նշված իմաստները միջին հորանական լեզուներում վկայված չեն:

Խաւարածի «որթի փափուկ, կակուղ և մատղաշ ծիլ» (ՀԱԲ, II, 351):

Վկայություններ կան V դարի թարգմանական գրականությունից. ահա բնագրային մեկ օրինակ. «... զի ի մի անուն այգւոյ բազում իրք անուանաշատք յարինեալք պէսպէս կերպարանօք կանգնեցան՝ կացին արմատք և ուտք, կողր և տերեւ խաւարծի և ծաղիկ և բաժակ, ողկոյգ, գնդակ, պատաղիճ» (Բրսղ. վեց. 436): Գ. Ջահուկյանը *խաւարծի-*ի, արմատը համարում է *խաւ* «շերտ, խավ» բնիկ հ.-ե. *khəu- *(s)keu- «ծածկել, փաթաթել» արմատից (ՋՀԱԲ, 323):

Կոյզկապ «կոթ խաղողոյ, որով յողկոյզն կախի»: «Խլեայ ի կոյզկապէն, այնպէս որ չպտղի պտուղն» (Վստկ., 83): Առաջին բաղադրիչը *ողկոյզի-*ի համառոտված ձևն է:

Մայրան - «միջին կամ հաստ բուն ծառոյ և որթոյ, իբր թէ մայր տնկոյն»: Այսպէս է ծանոթագրում «Գիրք Վաստակոց»-ի հրատարակիչը (էջ 252): ՆՀԲ-ի մեկնությունը մի քիչ այլ է: Բառի հ.-ե. բնույթը կասկած չի հարուցում:

Մատն «խաղողի որթի ճյուղերը» (ՀԱԲ): Գրաբարում հաճախական չէր: Բնիկ հայերեն բառ է:

Յօւ «յօւեալ ուր՝ այսինքն ճիւղ որթոյ» (ՆՀԲ): Բառարանի վկայությունը V դարից է:

Տաշտ «խաղողի որթի տնկուած ճիւղ» (ՀԱԲ): *Տաշտ-*ը ունի «կոնք, բաժակ, խնկաման» իմաստները, այսինքն՝ տարբեր ամանեղենների անվանում է:

Տաշտ «խաղողի տնկած ճիւղ»-ի ծագումը անհայտ է (ՋՀՄԲ, 720): Թերևս ընդունելի է ՆՀԲ-ի բացատրությունը. «Որպես բուն որթոյ տնկեալ ի կոնքաձև փոս (որոյ բացումն ասի բաժակել): Բառարանը բերում է Բուզանդի գրքից հետևյալ օրինակը. «Պատառեին բազում ունջս որթոյ, արմատաքի խլէին և գտաշտն գլխովին»:

Տաշտ-ով կազմություններից են՝ *տաշտաւոր, տաշտագեղ, տաշտաթաղ, տաշտախիլ...*:

V դարից են հետևյալ վկայությունները: «Պատառեին բազում ունջս որթոյ... արմատաքի խլէին և գտաշտն գլխովին և զբազուկ ընջովին» (Բուզ., 82): «Ձորացան ազագեցան բուրաստանք նոցա, և տաշտախիլ եղեն որթք զհներեր այգեաց նոցա» (Եղիշե, 201):

Տորր «շառաւիղ բուսոյ և տնկոյ».մանաւանդ «բազուկ որթոյ խաղողոյ» (ՆՀԲ): Գրաբարում հաճախական չէր: Գ. Ջահուկյանը ենթադրում է որպես *տարր* բառի ձայնդարձային տարբերակ՝ հ.-ե. *der- «քերթել, ճեղքել» արմատից (ՋՀՄԲ, 734):

Ուռ «Բարունակ որթոյ, ընձիւղ, ոստ որևէ տնկոյ» (ՆՀԲ): ՀՄԲ-ում «որթի ճյուղ» իմաստը չի նշվում: Իրավացիորեն ՆՀԲ բառիմաստների շարքում դնում է «բարունակ որթոյ»-ն: Աստվածաշնչի մի քանի վկայություններում էլ ուռ-ը «խաղողային» հասկացություն է: «...հատին անտի ուռ որթոյ, և ողկոյզ մի խաղողոյ ի նմա» (Թիւք ԺԳ, 24): Աշխարհաբար թարգմանությունը՝ «կտրեցին խաղողի ողկոյզ ունեցող որթատնկի մի ճիւղ», ռուս. «...срезали там виноградную ветвь с одною кистью ягод»: «Ես եմ որթ և դուք ուռ» (Յովհ., ԺԵ, 5): Աշխարհաբար թարգմանությունը. «Ես եմ

որթատունկը, իսկ դուք՝ ճիւղերը», ուսմ.՝ «Я есмь лоза, а вы-
ветвы»:՝

Ճիշտ է բառի՝ ՆՀԲ-ի բացատրությունը. «խիղբ որթոյ՝
որ պատի զխեչակով»:

Բառերի մի խումբ էլ վերաբերում է *ողկույզ* հասկա-
ցությանը:

Ողկոյզ բաղադրիչով են կազմված՝ *ողկուզաբեր, ող-
կուզաբոյծ, ողկուզազարդ, ողկուզալի, ողկուզական, ողկու-
զատրթ, ողկուզակ, ողկուզօրէն* բառերը (ՆՀԲ, II, 507): Գ. Զա-
հուկյանը համարում է հին կազմություն *ող* և *կուզ* տար-
րերից, որոնցից *կուզ*-ը համընկնում է *ընկոյզ* բառի *կոյզ*-ի
հետ և պահպանվել է առանձին՝ *կուզ* «ճութ» բառի մեջ: *Ող-*
բաղադրիչի համար Գ. Զահուկյանը ենթադրում է հ.-ե. Ծա-
գում: (ՋՀՄԲ, 600-601):

Ճիռ «խաղողի սակաւահատ փոքրիկ ողկոյզ» (ՀՄԲ, III,
201): Բառի ծագումը անհայտ է: *Ճիռ* բաղադրիչով կազմու-
թյուններից են *ճոպխիտ, ճոաքաղ, ճոաքաղէլ, ճոաքաղու-
թյուն*: Վկայությունների մեծ մասը V դարից են^{••}:

Շրուանդ «հատերը թափված խաղողի ողկոյզ»: Գրա-
բարում հաճախական չէր: Գ. Ղափանցյանը ճիշտ ձևը համա-
րում է *շուանդ* կամ *շուանդ*, որի արմատն է *շիւ* (Ղափանցյան,
2008, էջ 37): Եթե ճիշտ է Ղափանցյանի ուղղումը, ուրեմն

[•] Ղարաբաղում կա *շալ* «խաղողի վազի շիվ». «մին շալ ա կըտըրում ետ
կապուկը կապում» (ՂԲԲ, 564): Գ. Զահուկյանը հնարավոր է հա-
մարում բառի հ.-ե. ծագումը (Զահուկյան, 1970, 314): Նույն արմատի
տարբերակն է և *շաղ* «մատղաշ ճյուղ»:

^{••} Ղարաբաղի բարբառում կա *քընթէռ(նը)*, *կընթէռ(ն)* «հատիկները թա-
փած խաղողի ողկոյզ, խաղողի ողկոյզի մաս»: Իսկ *Ճիթ* «խաղողի
ողկոյզ»: *Ճիթ* և *քընթէռ(նը)* բառերի հ.-ե. ծագումը կարելի է հավաստի
համարել (ՏԵ և Զահուկյան, 1972, էջ 304, 312):

բառն էլ պետք է համարել բնիկ հայերեն՝ հ.-ե. *skhi-ք «կտրել, անջատել» (ՋՀՄԲ, 588-589) արմատից:

4. Խաղողի մասերի անվանումներ

Կ. Գաբիկյանը այս ենթախմբի մեջ ներառում է հետևյալ բառերը.

Կլայ=խաղողի հատապտուղ մը: Կեղեպ=վերնամաշկը: Միս=միջին մասը (purple): Կուտ=թիւնը: Ջուր=հիւթը (Գաբիկեան, էջ 79):

Այս շարքին հավելենք՝ *կորիզ, շիւ, կեղեւ, թնահատ, փոճոկ, շիւ, չանչ*:

Թիւն-ի այլ ձևն է *թին*, որն առկա է *թնահատ* բառում:

Կլայ բառը արձանագրված չէ գրաբարի և միջին հայերենի բառարաններում: Հեղինակը երևի նկատի է ունեցել բարբառային-խոսակցական լեզվի *գոլլա* «խաղողի հատիկ», որը պարսկերենից կատարված փոխառություն է:

Բերենք օրինակներ *թիւն* և *թնահատ* բառերով. «Ձամենայն աւուրս ուխտին իւրոյ յամենայնէ զինչ եւ լինիցի որթոյ... մինչեւ զթիւնն մի կերիցէ» (Թիւք, Զ, 4): «Եւ որթն, որ այնչափ գեղեցիկ է ի տեսանել և քաղցր ի ճաշակել, յանպիտան թնահատէ լինի» (Ոսկ. Պօղ, Բ, 446):

Նշենք, որ վերոնշյալ բառերից *թիւն, կեղեւ, կորիզ, կուտ*-ի համար ենթադրվում է հնդեվրոպական ծագում:

Շիւ-ը բազմիմաստ է, «ճյուղ» և «խաղողի կուտերն ու մնացորդը»:

Փոճոկ ըստ ՆՀԲ-ի՝ նաև *փեճեկ*: ՆՀԲ-ում որպէս խաղողի մաս չի շեշտվում: Ալիշանը հին բժշկարաններից բերում է մի վկայություն, որտեղ *փեճեկ*-ը խաղողի մաս է. «Խաղող լաւ է, զամենայն միրգ, երբ լինի հասուն ու քաղցր և

զանձն լաւ կերակրէ. զկուտն ու զփեճեկն ձգէ. զի անհալ է» (Հայրուսակ, 231):

Չանչ «խաղողի ճգմված կեղևները» (ՀԱԲ, III, 623): ՆՀԲ-ում վկայված չէ: Հ. Աճառյանը Աստվածաշնչի «Ջգինի ի չամչոյ մինչև ցթինն մի կերիցէ» (Թիւք, Զ, 4) նախադասության *չամչոյ*-ն համարում է ձեռագրական խաթարում: Համապատասխան նախադասությունը համեմատելով հուն. բնագրի հետ՝ իրավացիորեն ենթադրում է *չանչ* բառը: Նշենք որ այդ իմաստն ունի և ռուս. Աստվածաշունչը «... не должен он есть ничего, что делается из винограда, от зерен до коти»: Նկատենք, որ աշխարհաբար թարգմանության մեջ (Էջմիածին 1999) Աճառյանի ուղղումը հաշվի չի առնվել: *Չանչի* փոխարեն *չամիչ* է:

Բառը կովկասյան լեզուներից կատարված փոխառություն է (ՀԱԲ, III, էջ 623,624, ՋՀՄԲ, 611): Ստուգաբանական բառարանները նշում են վրացերենի *չենչո* «կեղև, կճեպ» համապատասխանակը:

5. Խաղողատեսակների անվանումներ

Ինչպես նշել ենք, գրաբարում *խաղող* բառը հաճախական գործածություն չուներ, բնականաբար հին մատենագրության մեջ էլ ըստ էության խաղողի տեսակների ու դրանց անվանումներին վերաբերող փաստեր չկան՝ բացառությամբ *ազոխ* «խակ խաղող» բառի: Այն վկայված է V դ. Թարգմանական գրականության մեջ:

Ըստ Աստվածաշնչի համաբարբառի տվյալների կա 4 վկայություն՝ Հին կտակարանից: Հետիինգերորդարյան ոչ թարգմանական գրականությունից ՆՀԲ բերում է և Գ. Մագիստոսի «Խակագոյն ազոխիցն անտիոցն» բառակապակցությունը:

Մի քանի տեսակների անվանումներ կան «Գիրք Վաստակոց»-ում. «Եւ ի նոսր գետինքն, ազգ մի սպիտակ խաղող կայ, որում Հոռոմն *Ստինաս* ասէ: Եւ այլ կայ որում փուրփուզնայ ասեն: Եւ այլ որում ճաւարս ասեն... և ի *ջրջրուկ* խաղողն ի նօսր և ի ցամաքային վայրսն տնկէ որ...» (Վաստկ., էջ 47: Ընդգծումները մերն են – Լ.Հ.):

ՆՀԲ-ն նշում է երկու անվանում բժշկարաններից. «*Յակոբուկ* կարմիր միրգ է, ի *շնխաղողին* ցեղեն» (ընդգծումը մերն է – Լ. Հ.): Հետաքրքրական է *Յակոբուկ* բառի բացատրությունը «որպէս թէ խաղող խաբող» (ՆՀԲ, II, էջ 315): Բառարանագիրները նկատի են ունեցել *Յակոբ* անձնանվան ստուգաբանական իմաստը: Ղ. Ալիշանը, խաղողի մի քանի տեսակների անվանումների մեջ տեսնում է նրանց «հայանուն» լինելը: Ահա այդ «հայանուն տեսակներէն» մի քանի անվանումներ. *ալեւորիկ, այծապտուկ, եզակն, ժոխոր, լկոյի, հայկանվազ, ճուաշ, պարտրաշխուց* կամ *պարտփախուց, տանեղ...* (Հայբուսակ, էջ 230-231):

Արդի խաղողատեսակների անվանումները, բնականաբար, ավելի շատ են. Կ. Մելիք-Շահնազարյանի գրքում կա կովկասյան խաղողների 90 անվանում: Նշում է խաղողի գույնը, հատիկների ձևը, կեղևը (կաշին) և գործածությունը՝ գինի պատրաստելու կամ սեղանի (ուտելու): (Շահնազարյան, 83-87): Բացառելի չէ այդ շարքի մեջ ընդգրկված մի քանի անվանումների ավելի վաղ շրջանում գործածությունը. *Ամբարի, գինակ, լրթենի, լկենի, խունկի, խնդողնը, մորի, սիսակ...*

* Արցախում *խնդողնէ/խրնդողնը* սև և կլորավուն հատիկներով խաղողատեսակ է, նաև այդ խաղողատեսակից պատրաստված գինու անվանում: *Խինդ* արմատն է նաև *խընդէղնը* «տհաճ հոտ ունեցող թուփ՝ ողկուզաձև, մանր կլոր, սև պտուղներով» (ՂԲԲ, 276): *Խինդ* արմատով այլ բուսանուններ ևս կան: Գրաբարում վկայված է *խնդա-*

Կարելի է առանձնացնել խաղողատեսակների անվանումների բառակազմական հետևյալ կառույցները.

ա) *բուսանուններից կազմված* բառեր՝ խունկի, մորի...

բ) *կենդանանուններից կազմված*՝ գառան դմակ, եզան աչք, իծապտուկ, իշենի, խոզակաշի, կատուննի...

գ) *գունանուններից կազմված*՝ լրթենի, կապուտկենի, կարմրենի...

Ակնհայտորեն շատ են ենի, ի ածանցներով կազմված բառերը: Նշված ածանցները դեռ հնագույն շրջանից ծառատեսակների անվանումների հիմնական բաղադրիչներ են, որոնք առկայանում են նաև մրգանունների մեջ:

Թեև մի շարք բառերի ստուգաբանական, բառակազմական յուրահատկություններ հիմք են տալիս ենթադրելու դրանց հինհայերենյան, գուցե և հնագույն հայերենի շրջանում կիրառության հնարավորությունը, սակայն վաղ շրջանում վերը նշված բառակազմական բոլոր կաղապարների գործուն լինելու կամ չլինելու հարցի մասին մատենագրա-

մոլի/մոլեխինդ: Նինդ արմատի հ.-ե. ծագումը հավաստի է (տե՛ս ՀԱԲ, ՋՀՄԲ): Այդ արմատի տարբերակն է՝ *խանձ*, որից՝ Ղարաբաղի բարբառում *խընձաղա* «ձնձաղիկ»: Թերևս հայ. *խնձոր* բառում էլ նույն արմատն է:

Միսակ «խաղողի տեսակ»: Գրաբարի բառարաններում վկայված չէ: Մ. Պետրոսյանը ենթադրում է, որ *միս* արմատը ունեցել է «խաղողի մատ» նախնական իմաստը և որ նույն արմատով կազմված սիսեռը կրել են իրենց դեռևս վայրի տեսակներ պտուղների նմանության՝ դրանց մանր գնդիկաձև լինելու պատճառով (ՊԲՀ, 2010, № 3, էջ 223): Մեկ այլ հոդվածում հեղինակը կոչել «խաղողի մի տեսակ», որը ՆՀԲ-ում վկայված չէ, առկայում է հ.-ե. *gorlger «դարձնել, գալարել»-ի հետ (ՊԲՀ, 1999, № 2-3, էջ 176-177):

կան տվյալներ, ըստ էության, չկան: Հարցի պարզաբանմանը կարող են օգնել հին լեզուների ընձեռած փաստերը, եթե դրանք կան:

Խաղող իմաստային դաշտի մեջ կարելի է ներառել խաղողի տեղավորման, պահպանմանը վերաբերող ներքոհիշյալ բառերը. *զամբիւղ, կայթ, կեղթ, կթոց, կողով, որթ*, ոճ, սապատ, սփիւրիդ, տաշտ, տառաղան*: Բոլոր բառերը վկայված են գրաբար մատենագրության մեջ: Բնիկ հայերեն են *կթոց, ոճ, որթ**, հունարենից կատարված փոխառություններ են՝ *կեղթ, սփիւրիդ, տառաղան*, իրանական լեզուներից՝ *սապատ, տաշտ*՝ ասորերենից՝ *կողով*: ՀԱԲ-ում *ոճ*-ը ստուգաբանված չէ: Գ. Ջահուկյանի ստուգաբանությունը համոզիչ է՝ հ.-ե. *odigo- «ծղոտ, ցողուն» (ՋՀՄԲ, 602): Բառը վկայված է Աստվածաշնչում. «Կթեցէք, կթեցէք, ճոաքաղ արարէք... եւ անդրէն կրկնեսցիք որպէս կթօղ յոճ իւր» (Երեմ., 2, 9):

* Մ. Խորենացին *որթ* տեղանվան հետ է կապում *որթ* «կողով»-ը: Ներսէսը երեխաներին Արշակավանի կոտորածներից փրկելով՝ հրամայում է. «կրել որթովք ի գոմ մի... և դարմանս և սնուցողս նոցին կարգեաց, որք յետոյ աւանացեալ անուանեցան Որթք այնորիկ աղագաւ» (Խոր., III, ԻԷ): Ստ. Մնիսասյանը մի ուշագրավ ծանոթագրություն ունի. «... հունարենում «αγγοσ» բառը, որ ընդհանրապէս նշանակում է քթոց, ունի նաև մի հատուկ նշանակություն՝ զամբյուղ, որի մեջ դնում էին ընկեցիկ երեխաներին» (Խոր., 1981, ծան. 280, էջ 516):

ԳԼՈՒԽ II ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գինի բառի ծագման հարցը. գինի հասկացության այլ անվանումներ

Հայերենը լինելով հ.-ե. լեզուներից մեկը, բնականաբար պետք է ունենար այդ խմիչքի բնիկ հայերեն՝ (իմա՝ հնդեվրոպական) անվանում: Այս, ինչպես նաև գինեգործության հայրենիքի հարցում մասնագիտական գրականության մեջ կան որոշ տարակարծություններ, մանավանդ որ սեմական և կովկասյան որոշ լեզուներում էլ նույն արմատն է:

Հ. Աճառյանը ընդունում է բառի հ.-ե. ծագումը՝ ենթադրելով նախնական *գենի* ձևը՝ հ.-ե. *voinio*-ից: Նա, սակայն, անվերապահորեն ընդունում է իր ուսուցչի՝ Ա. Մեյեի տեսակետը՝ գրելով. «... Գինին Միջերկրականի հին քաղաքակիրթ ժողովրդի գիտն ու սեփականութիւնն է, որ յետոյ՝ մի կողմից՝ փոխառութեամբ անցաւ սեմականներին և միւս կողմից՝ հարևան հնդեվրոպացիներին» (ՀԱԲ, I, 558):

Ականավոր լեզվաբան Վ. Գեորգիևը, հիմք ընդունելով այն, որ հուն. «*գինի*» և «խաղողի վազ» հասկացությունները նույն հ.-ե. արմատից են, գտնում է, որ *գինի*-ն ունի հ.-ե. ծագում, նկատում նաև, որ մերժողները կրում են Ա. Մեյեի այն տեսության ազդեցությունը, ըստ որի՝ նախահունական բնակչությունը եղել է ոչ հնդեվրոպական: Գեորգիևը մերժում է Մեյեի տեսությունը՝ համարելով այն անստույգ, ոչ ճշմարիտ փաստերի վրա հիմնված: Գինի բառի համար Գեորգիևը առաջարկում է նախնական **uei*- արմատը՝ նշում նաև, որ հայ. գինի *հ.-ե. *uoinio*-ի ժառանգությունն է հիմք լեզվից, իսկ վրացերեն *γwino*-ն փոխառություն է հայերենից կամ հ.-ե. որևէ այլ լեզվից և ոչ թե հակառակը: (B. Георгиев, 1958, 265-

266): Գ. Ջահուկյանը նույնպես ընդունում է *գինի*-ի հ.-ե. Ծագումը՝ համամիտ լինելով Գեորգիևի հետ (Ջահուկյան, 1987, 155):

Գինի բառի հ.-ե. ծագումը փաստարկվում է նաև Գամկրելիձեի և Վ. Իվանովի հանրահայտ աշխատության մեջ: Նշվում է, Անդրկովկասում (Հայաստանը չի շեշտվում – Լ.Հ.) մ.թ.ա. V-IV հազարամյակում խաղողագործության մշակույթի գոյության մասին: (Гамкрелидзе, Иванов, 650-651): Հեղինակների կարծիքով՝ **uei-|*ui* «հյուսել, ոլորել» և այդ արմատի ածանցմամբ հ.-ե. **uoinio-|*uoino-* «գինի» կապը հաստատվում է հ.-ե. (և ոչ միայն) մի շարք լեզուներում նույն արմատով «խաղող», «խաղողի վազ», «որթ» և «գինի» բառերի գոյությամբ:

Վաղնջահայերենում էլ թերևս *գինի*-ն ունեցել է և *խաղող*, *խաղողի գինի* իմաստները՝

Գրաբարի բառարանները *գինի* «խաղող» կամ «խաղողի վազ» իմաստը չունեն, սակայն մատենագրության որոշ օրինակներից կարելի է ընդունել, որ այդպիսի գործածություն եղել է:

ա) *Գինի* բառը ՆՀԲ մեկնում է. «Բեր որթոյ կամ այգւոյ. արիւն խաղողոյ. քաղցու...»: Ուշադրության արժանի է «*Բեր որթոյ կամ այգւոյ*» բացատրությունը, որից տրամաբանորեն ենթադրելի է՝ այգու կամ վազի բերքը գինին չէ, այլ՝ խաղողը:

* Վաղնջահայերենում *գինի* բառի մեջ *-ի* ածանցի առկայությունը ընդունում է Գ. Ջահուկյանը (Ջահուկյան, 1987, 231): *Գին* արմատի գոյության մասին ակնարկում է նաև Մ. Խորենացին՝ *Գնունի* հատուկ անվան «ստուգաբանության» շրջանակներում. «... քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և ի համեղ գինեաց, ունէր և կոչումն անուան գին» (Բ, 111): Խորենացու նշված ստուգաբանության մասին տե՛ս Գ. Սարգսյան, 2006, 93:

բ) V դ. մատենագրության մեջ վկայված հետևյալ օրինակներում *գինի* դարձյալ վերաբերում է *խաղող* հասկացությանը. «Եւ զամենայն արեւելեան եւ զհիւսիսային եւ զհարաւային կողմանս քաղաքին զարդարէ դաստակերտօք, եւ սաղարթիւք ծառոց վարսաւորաց, զանազանեալք ի պտուղս եւ ի տերեւս եւ բազում բազմաբերս եւ զինեբերս ի նմա տնկեաց ովիտ» (Խոր., I, ԺԶ):

Գինեբեր բառը վստահորեն կարելի է փոխարինել *խաղողաբեր* բառով. այդ է հուշում նաև *զանազանեալ ի պտուղս* կապակցությունը: Այլ օրինակ՝ «Չորացան ազագեցան բուրաստանք. ծաղկոցաց նոցա. եւ տաշտախիլ եղեն որթք զինեբեր այգեաց նոցա» (Եղիշէ, 201): Մի խոսքով, ամենայն հավանականությամբ վաղնջահայերենում, ինչպես շատ լեզուներում *գին(ի)* արմատով արտահայտվել են նաև «խաղող», «խաղողի վազ» հասկացությունները:

Գինի հասկացությունը գրաբարում արտահայտվում է նաև *արիւն խաղողոյ* բառակապակցությամբ: ՆՀԲ-ի բոլոր վկայությունները V դարից են, մեկ օրինակ՝ Նարեկացուց: Բառակապակցությունը հաճախական է Հին կտակարանում. բերենք երկու օրինակ. «Լուսացէ զինուով զպատմուճան իւր, և արեամբ խաղողոյ զհանդերձս իւր» (Ծննդ, ԽԹ, 11): «Եւ զարիւն խաղողոյ ըմպէին զինի» (Բ. օր, ԼԲ, 14): Նկատելի է, որ *արիւն խաղողոյ* բառակապակցությունը հիմնականում հանդես է գալիս *գինի* բառի հետ՝ կարծես թե մեկնելով կապակցության իմաստը: (Այդ բառակապակցության եբր., հուն. և լատ. համապատասխանակները տե՛ս «Էջմիածին», Ժ, 2016, 131):

Բերենք ոուսերեն զուգահեռները. «Моет в вине одежду свою и в крови гроздей одеяние свое» (Ծննդ, ԽԹ, 11). «И ты пил вино, кровь виноградных ягод»:

Արիւն խաղողոյ-ն վկայել է նաև Եղիշէն: «Մեկնութիւն արարածոց» աշխատության մեջ. «Եւ կէսք՝ զխաղողն եւ զարիւն խաղողոյն, զոր Տէրն կենաց գրաւական ետ ածեն զվկայս» (ՄՀ, Ա հատ., Ե դար, 789):

Նոր կտակարանում գինին այլաբերաբար նաև Քրիստոսի արյունն է. «Եւ առեալ բաժակ գոհացաւ, ետ նոցա և ասէ, Արբէք.... զի այդ է արիւն իմ նորոյ ուխտի» (Մտթ., ԻԶ, 27): Կրօնական խորհրդանիշի արտահայտություն է *Աստուածըմպելի* «գինի» բառը. «Սփռեալ էհեղ ի վայելչութիւն օգտակարագոյն աստուածըմպելոյն» (ՆՀԲ, I, 332):

Դեռ վաղնջական շրջանից գինին առնչվել է նաև ծիսական արարողությունների հետ: Պատահական չէ, որ գինու արտադրությունը հիմնականում կատարվել է տաճարներում: Հայաստանում խոշոր հնձաններ հայտնաբերվել են եկեղեցիներում ու վանական համալիրներում: Իսկ եկեղեցիների պատերին խաղողի, գինու քանդակները քրիստոնեական ուսմունքի հետ կապված նոր խորհրդանիշներ են (Հարությունյան, Քալանթարյան, ... 32):

* Նախաքրիստոնեական շրջանում, որոշ ժողովուրդների մոտ հատուկ պատրաստված ու պահպանված գինի խմելը պատերազմում հաղթելու, թշնամու սպանելու խորհրդանիշ էր: Օրինակ՝ Սկյութներից այդ գինուց իրավունք ունեին խմել միայն նրանք, որոնք թշնամու գինվոր էին սպանել: Իսկ դաշինք հաստատելիս որպես երդման արարողություն, բաժակի մեջ լցված գինուն խառնում էին դաշինքի մասնակիցների արյունը, զենքը բաժակի մեջ թաթախելուց հետո խմում (Հերոդոտոս IV, 242-244):

Գինու պաշտամունքը և տարբեր առիթներով գինու «նվիրատվությունը» բնորոշ էր հին հնդեվրոպական ժողովուրդներին: Իսկ խեթերը գոհաբերվող կենդանու վրա գինի էին թափում: (Гамкрелидзе, Иванов, 652):

2. *Գինի* բառի գործածության հաճախականությունը, բառակազմական յուրահատկությունները

Գինի բառը հաճախական գործածություն ունի դեռևս V դարից: Կարելի է վստահորեն ասել, որ այն վկայված է ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ թարգմանական գրականության մեջ: Աստվածաշնչում բառը վկայված է 218 անգամ, Եզնիկի «Եղծ աղանդոցում»՝ 6, Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Փարպեցու, Խորենացու «Պատմություններում» համապատասխանաբար 14, 19, 6 անգամ*:

Գինի բառով կան բազմաթիվ կազմություններ. ՆՀԲ-ում վկայված են հետևյալ բառերը՝ զինածաղիկ (նաև զինեծաղիկ), զինավաճառու, զինարբու, զինարբություն, զինարբումն, զինաւէտ (նաև՝ զինեւէտ), զինեակ, զինեբեր, զինեբուղի, զինեգոյն, զինեզանցություն, զինեզեն, զինեզինիմ, զինեզինություն, զինելից, զինեխագություն, զինեխմեալ, զինեխում, զինեծաղիկ, զինեկարաս, զինեկեզ, զինեկիզություն, զինեհամ, զինեհան, զինեհատ, զինեհատություն, զինեհար, զինեհարիմ, զինեհարություն, զինեճանություն, զինեմ, զինեման, զինեմոլ, զինեմրուր, զինենամ, զինեպաշտ լինել, զինեպաշտություն, զինեպետ, զինեսէր, զինեվաճառ, զինետեսակ, զինետեսիկ, զիներբուք, զինեւէտ, զինըմպելի, զինըմպու, զինըմպություն...

ԱԲ-ն հավելում է *զինետու*, *զինեհոտ*: Գրաբարի բառարանները չունեն *զինեճանություն* «որևէ բանի հիշատակին զինի նվիրելը»: Բառը վկայված է թարգմանական գրականության մեջ. «Իսկ տրամաբանականս այսպէս ասէ՝ եթէ

* Տվյալները՝ ըստ նշված գործերի համաբարբառի: Հաշվարկներում կարող են լինել չնչին բացթողումներ:

անմահ է հոգին, վասն զի իւրովք ամենայն մարդ գինե-
ձանութիւնս առնէ գնացելոցն» (Դ. Անյաղթ., Ստորոգ, 204):

Գինի բաղադրիչով բազմաթիվ բառեր կան նաև Ստ. Մալխասյանի բառարանում: Գրաբարում դրանցից մի քանիսի գործածությունը մեր կարծիքով, հավանական կա-
րելի է համարել: Ինչպես՝ *գինատեաց, գինեգործ, գինեկան*
«գինուն հատուկ», *գինեմոլութիւն, գինեմրրական, գինեչափ, գինոտ, գինուկ* «գինու խաղող»:

Գինի բաղադրիչով կազմված են մի շարք հատուկ
անուններ: (ՀՀՇՏԲ-ում արձանագրված է քառասուն տեղա-
նուն):

ա) Վանքերի անվանումներ. *Գինեբերդ կամ Գինե-
բերդի վանք, Գինեկանից Ս. Աստվածածին, Գինեբեր Ս.
նշան, Գինեբերի վանք*:

բ) Բնակավայրեր. *Գինեթաղք, Գինեկ, Գինկանց, Գինե-
կե, Գինեփոս* (գյուղերի անվանումներ են): *Գինի*՝ Արևմտյան
Հայաստանի գավառակներից մեկի անվանումն է:

գ) Գետանուններ. *Գինեգոյն, Գինի, Գինեկան* (տե՛ս
ՀՀՇՏԲ, I, 864-866):

դ) Անձնանուններ. *Գինեվարդ/Գինեվարդ, Գիներբուկ,
Գինե, Գինով, Գնել* (տե՛ս Անձ. Բառ.): Հ. Աճառյանը մերժում է
Գնել անձնանվան կապը *գինի* բառի հետ «որովհետև այդ
դեպքում պիտի լիներ Գինել (Անձ. Բառ., հ. I, 477): Կարծում
ենք ի<(ը) հնչյունափոխությունը (կամ ի-ի սղումը) մերժելի չէ:
Նաև հնարավոր է այդ անձնանվան *Գին* «գինի կամ խաղող»
արմատի առկայությունը: Պետք է ընդունել նաև *Գնունի*
տոհմանվան մեջ *գին(ի)* բառը, որը նկատել է դեռևս Մ. Խո-
րենացին:

Բառարանից քաղված անվանումների ժամանակա-
գրության հարցը անորոշ է. Այսինքն՝ պարզ չէ դրանք հին թե՞
նոր անվանումներ են: Դա հնարավոր է պարզել միայն

մատենագրական տվյալներից: Խորենացին վկայել է *Գինա* գետանունը «Անցեալ զկամրջան Արտաշատ քաղաքի որսալ կինճս և իշավայրիս զակամբ Գինայ» (Խոր., II, ԿԱ): Թ. Արծրունին հիշատակում է մեկ այլ տեղանուն. «...բանակ արքային... սփռեալ առ լերամբն Գինոյ կոչեցեալ բլեր...» (ՄՀ, հ. ԺԱ, 293):

Ուրեմն՝ *Գինա* տեղանունը V դ. արդեն կար, իսկ *Գինոյ* բլուրը X դ. (Արծրունին X դ. հեղինակ է): Ամենայն հավանականությամբ այդ անվանումները եղել են ավելի վաղ շրջանում:

«Գիտեմ և զԳնունիսդ զինի ունիս, որ զարժանի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն, որ սքանչելի իմն դիպեալ եղև ըստ գործոյն և անունն. քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և ի համեղ զինեաց, ունէր և կոչումն անուանն Գին» (Խոր., II, Է): Գուցե և առարկելի «Գինի ունի(ս)» ժողովրդական ստուգաբանությունը, բայց տոհմանվան կապը «զինի» բառի հետ պետք է ընդունելի համարել: Գ. Սարգսյանը, ըստ էության, չմերժելով *Գնունի* տոհմանվան առաջին բաղադրիչ *զին* կամ *զինի*-ի առկայությունը, այդ արմատն է տեսնում և *Գնէլ* անձնանվան մեջ. «Գնունի տոհմանվան կապակցությամբ հիշատակելի է և «Գնէլ» անձնանունը: Թեև Խորենացին այն անմիջապես մասնակից չի դարձնում տոհմանվան ստուգաբանությանը, բայց և այնպես նրա մոտ այդ անվան երեք կրողներն էլ առնչվում են այդ տոհմին, ըստ որում դրանցից մեկը հանդես է գալիս որպես արքունի տակառապետ» (Գ. Սարգսյան, 2006, 94): *Գնունի* տոհմանվան վերաբերյալ մի դիտարկում ունի և Ս. Պետրոսյանը. «Գնունի նախարարական տոհմի համատեղած մատովակ և հազարապետի պաշտոնների երբեմնի սերտ կապի տեսանկյունից ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ո՛չ միայն *Գնունի* տոհմի անունն ունի իր «խաղողա-զինիական»

գուգահեռները, այլև նրա զբաղեցրած հազարապետի պաշտոնի անունը»: Հազարապետ<հազար-ապետ, որտեղ *հազար*-ը «1000» չի նշանակում (Գնունիները հազարյակի պետեր չէին, այլ մատովակներ և երկրի գլխավոր տնտեսներ): Հմմտ. *հազարի* | <(հազար-ի «խաղողի մի տեսակ,... գինու խաղող»): (ՊԲՀ, 1999, 177):

Մի խոսքով՝ *Գնունի* տոհմանվան մեջ «գինի» բաղադրիչը մերժելի չէ:

3. Գինու տեսակների անվանումներ

Հնում ոգելից խմիչքներից ամենատարածվածը գինին էր:

Մեր մատենագրության մեջ որոշ տվյալներ կան նաև գինու տեսակների մասին: Այդ առումով հինգերորդարյան գրականության մեջ առանձնանում է Աստվածաշունչը, որտեղ նշվում են *հավելումներով*, *թունդ*, *նոր* և այլ տարատեսակներ:

«Էջմիածին» ամսագրում հրապարակված բարձրաժեք գիտական հոդվածի հեղինակները մանրամասն անդրադարձել են Աստվածաշնչյան բոլոր վկայություններին՝ նշելով հաճախականությունը, երբայերեն, հունարեն, լատիներեն համապատասխանակները^{*}: Ուստի մենք Աստվածաշնչի բո-

^{*} Տե՛ս Բ.Գասպարյան, Հ.Ավետիսյան, Ա.Գնունի, Ա.Բոբոխյան, *Ոգելից խմիչքների հիշատակությունները Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ և դրանց պատմամշակութային համատեքստը*, «Էջմիածին»: Հոկտեմբեր, 2016, էջ 119-133:

Հայկական գինու մասին տեղեկություններ կան օտար պատմագիրների գործերում:

Մտրաբոնը Մելիտինեի գինին մրցակից է համարում հունական մոնորիտ կոչված գինիներին (ԱՃ., Մտրաբ., էջ 70): Մտրաբոնը նաև գրում

լոր վկայություններին չենք անդրադառնա, կրեբենք միայն մի քանի օրինակներ՝ ՆՀԲ-ի բացատրությունների առումով:

Բնականաբար, որակյալ համարվող գինու տեսակները մատչելի էին բարձր խավի ներկայացուցիչներին:

Արքունի, թագավորական գինի. «Զոր արքունի գինին ըմպեն» (ՆՀԲ): «Եւ կարգեաց նոցա թագաւորն ռոճիկս օր ըստ օրէ ի սեղանոյ արքայի, եւ ի գինւոյ զոր ինքն ըմպէր, սնուցանել զնոսա ամն երիս» (Դան., Ա, 5):

Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «արքունի գինի. իբր ազնիւ գինի, որ ասի և թասուն, այսինքն Թասոս կղզւոյ»: «Դու զթասուն գինի ըմպէս, նմա և ոչ բաժակ մի ցուրտ ջրոյ տաս ի ծարաւ» (Ոսկ., Մտթ., Բ, 693):

Անապակ գինի «անջուր գինի, անխառն» (ՆՀԲ). «Առ գրաժակ գինւոյս անապակի այսորիկ» (ՆՀԲ):

Անուշ գինի վկայել է Ագաթանգեղոսը, իսկ 7-րդ դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը նշում է նաև այդ կարգի գինու արտադրության վայրը. «Բայց զանոյշ գինին Ասորոց եւ *Սալնայ և Մորխայ* այս երկու տարի է, որ յինէն կտրեալ էին և ինքեանք արբին» (ՄՀ, հտ. Ե., 1093): Սալանը և Մորխը Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերից են:

Անուշ բաղադրիչով գրաբարում վկայված են *անուշահամ, անուշահոտ գինի*, որոնք նույնպես որակյալ գինիներ են համարվում:

«Գիրք Վաստակոց»-ում մի շարք տեղեկություններ կան գինու տեսակների վերաբերյալ. «Մն խաղողին գինին ուժով և թանձր լինի. սպիտակ խաղողին գինին միջակ է յուժոյն և վատոյժ և նօսր և սուր. կարմիր խաղողին գինին պարարտ է քան զսևին և խիստ արբեցուցանէ: Նոր տնկին գինին բնութեամբ այլ հով է, քան զհին այգւոյն, զի հին

է, որ «Հայաստանում կան շատ լեռներ և շատ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի այգին հեշտությամբ չի աճում» (ն.տ., էջ 55):

այգւոյն գինին բնութեամբ տաք է բնական գիշութեամբ» (Վստկ., 84):

Ահա մի հատված էլ, որտեղ ուշագրավ է հատկապես վերջին նախադասությունը՝ որպես միջնադարյան սնոտիապաշտության արտահայտություն. «Եւ գիտելի է, որ երաշտ տարւոյն գինին պինտ և ուժով լինի. և պարտ է որ առնուս անձրևաջուր, և եփես այնչափ, որ մնա կէսն և գինին խառնես և սակաւ զըմուռս, նա խիստ լաւացուցանէ զգինի...: *Եւ պարտ է, որ ամենեւին անպատեհացեալ կին ի մառանն չմտանէ, թե ոչ՝ աւերի այն գինին, որ՝ այն կնոջ հոտն ի յինքն դիպի և որպէս զջուր դառնայ*» (Վստկ., 93: Ընդգծումը մերն է – Լ.Զ.)»:

Ծաղկահամ գինի – ՆՀԲ ունի միայն մեկ վկայություն: Առաքել Դավրիժեցու գրքում նույնպես նշվում է որպես ընտիր գինի. «Պատուեցին զնա համադամ կերակրօք և ծաղկեհամ գինեաւ» (Դվրժ, 25): ՆՀԲ վկայում է նաև *ծաղկահոտ գինի*¹:

* «Գիրք Վաստակոց»-ում բազմաթիվ միջոցներ են առաջարկում գինու որակը, համը, հոտը բարելավելու վերաբերյալ: Բերենք միայն այդ հարցերին վերաբերող բաժինների մի քանի վերնագրեր:

«Վասն գինւոյ որ անուշահոտ առնես»: «Վասն այլ ազգ անուշահոտ առնելոյն զգինին»: «Վասն որ զպինդ գինին անուշահամ առնես»: «Այլ, վասն անուշացուցանելոյ զգինին»: «Վասն որ զնոր գինին շինես, որ զերդ հին գինի լինի»: «Վասն դեղոց զոր առնես, որ նոր գինին զերդ հին դառնայ անոյշ հոտով և համով»: «Վասն որ զմէկ տարւոյ գինին զերդ ԺԵ տարւոյ շինես»: «Վասն որ զվատոյժ գինին ուժտար առնես»: «Վասն որ զպինտ գինին կակդացուցանես» «Վասն գինւոյ, ...որ զոյժն և զառողջութիւնն պահէ զմարդոյն և չտայ ի ծերութեանն վատուծել» (եջ 105-118):

** Որակյալ բարձրորակ գինի ունենալու համար անհրաժեշտ են մի շարք պայմաններ՝ հողի տեսակը, այգեկութի ճիշտ ժամանակի ընտրությունը, եղանակը: Խոնավ ու անձրևային օրը ոչ միայն դժվարացնում է քաղի աշխատանքը, այլև ազդում է գինու որակի վրա: «Խաղողի քաղը պետք է սկսել արևածագից հետո, երբ առաւօտուայ

Անուշահամ գինու տեսակ է և *քաղցու*-ն. Առաջին վկայությունը Աստվածաշնչից է. «Եւ որովայն իմ իբրեւ գտիկ քաղցուոյ կապեալ եռայ» (Յոբ, ԼԲ, 19): *Քաղցուի* հոմանիշներ են *խազմուզ* և միջինհայերենյան շրջանից ավանդված *մուստառ* բառերը: Վերջինս պարսկերենից կատարված փոխառություն է (ՀԱԲ, III, 361): *Խազմուզ*-ը ՀԱԲ-ում ստուգաբանված չէ: Գ. Ջահուկյանը ենթադրում է, որ բառը կազմված է *խազ* «խակ» մուզ (մզել բայի արմատը) բաղադրիչներից (ՋՀԱԲ, 308):

Մեծավաստակ գիտնականի այս ենթադրությունը կասկածելի է, քանի որ քաղցուն խակ խաղողից չեն պատրաստում:

Քաղցու-ն հ.-ե. *dik-s-ku «քաղցր»-ի ծագումը կասկած չի կատարում (տե՛ս ՋՀԱԲ, *քաղցր* բառահոդվածը):

Որակյալ է համարվում և *պարզ* կամ *պարզեալ* գինին: «Կանայք... նախարարացն և կանայք աւագաց... փոխանակ պարզ գինւոյ ջուր չափով ըմպէին» (Փարպ., ԿԱ):

Պայմանականորեն գինու տեսականու մեջ կարելի է ներառել և *քացախ*-ը: ՆՀԲ-ում նույնպես այն համարվում է ոգելից խմիչք. «Կծու և բարկ ըմպելի՝ ի թթուութենէ գինւոյ և այլոց հիւթոց կազմեալ. համեմիչ, զովացուցիչ, զօրացուցիչ»:

ցողը անցել է և դադրեցնել երեկոյան զովը ընկնելուց առաջ» (Մելիք-Շահնազարեան, 110): Հեղինակը խորհուրդ է տալիս, որ նույնքան բծախնդիր պիտի լինել քաղցուի պատրաստման ժամանակ: «Ամէն այգէտեր իւր շիրատունը գետնի մակերեւոյթից ցած պիտի չշինէ... օրը մի երկու անգամ շիրատան օդը պիտի փոխել... շիրատուն մտնելուց առաջ. առջևից ցած բռնած վառ ճրագ տանել, եթէ ճրագը հանգաւ, պիտի առաջ չգնալ, մինչև որ ներսի օդը դուրս չանունին... Գաղղիայում տարի չէ անցնել, որ տաքարի մէջ մի քանի տասնեակ մարդիկ չխեղդուին իրենց անզգուշութիւնից» (եջ 22):

Ըստ երևույթին, *քացախ*-ը տարբեր չափաբաժիններով և այլ նյութերի խառնուրդով նաև օգտագործելի էր որպես դեղ. օրինակ՝ (*Քացախաթան* բառը ըստ ՆՀԲ-ի նշանակում է «Օշարակ բժշկական ի մեղրե և ի քացախե՝ խառն ընդ աղի և ջրոյ»։ *Քացախ* բառով կան մի շարք կազմություններ. *Քացախագոյն*, *քացախեն*, *քացախութիւն*, *քացախուտ* (ՆՀԲ, II):

Ստուգաբանական բառարաններում *քացախ*-ը ստուգաբանված չէ:

Թեև հին մատենագրության մեջ տեղեկություն չկա գինու գունային առանձնահատկության մասին, սակայն ենթադրելի է, որ սկզբնապես եղել է կարմիր գինին (բնականաբար և խաղողի այն տեսակը, որից ստացված է այդ խմիչքը): (Տե՛ս Գամքրելիձե, Իվանով, II, 647):

4. Խմիչքի այլ տեսակների անվանումներ ա) Օղի, ցքի

Ոգելից խմիչքներից գրաբարում անվանված են նաև *օղի* և *ցքի* բառերը:

Օղի բառը գրաբարում հաճախական չէր: Ըստ Աստվածաշնչի համաբարբառի՝ վկայված է մեկ անգամ. «Զի եղիցի մեծ առաջի Տեառն, եւ զինի եւ օղի մի արբցէ» (Ղուկ., Ա, 15): Բառը, սակայն, առկա է նաև Ս. Գրքի այլ բաժիններում. «Արդ զգոյշ լեր, զուցէ ըմպիցես զինի եւ օղի» (Դատ., ԺԳ, 4): (Տե՛ս նաև Դատ., ԺԳ, 7, 14): *Օղի* բառի հուն. Համապատասխանակը σικερα-ն է, լատ. sicera, ռուսերեն Աստվածաշնչում նույնպես сикера, ֆրանս. boisson alcoolique (Դատ., ԺԳ, 13):

Հայերենում օղի բառով կազմություններից են *ամբրաւօղի*, *մեղրօղի*, *հացօղի* (վերջինս ՆՀԲ-ում վկայված չէ): Նշված երեք բառերը վկայել է Հ.Մանդակունին (V դ.): «Գինի և ցքի ոչ ըմպելին, զի գինի եւ հացօղի և մեղրաւղի մի են, զոր զիրք վկայեն» (ՄՀ, Ա, 1284): (Ամբրաւաղի-ն արմաւօղին է. տե՛ս ՆՀԲ, *Արմաւօղի* բառահոդվածը):

Օղու և զինու տարբերությունը ոչ միայն հումքի հետ է կապված (հնում *զինին* պատրաստում էին միայն խաղողից), այլև թնդության աստիճանից: Պատահական չէ, որ ՆՀԲ *օղի* բառը բացատրում է. «Ցքի. ըմպելի բարկ՝ ոգելից»:

Օղի բառի համար Գ. Ջահուկյանը ենթադրում է հ.-ե. ծագում. *aulio-, *au(e)- «հոսել, թաց, ջուր» արմատից (ՋՀՄԲ, էջ 102):

Գ. Ջահուկյանը որպէս զուգահեռ նշում է նաև ռուս. вода և водка բառերը: Վերջիններս ստուգաբանորեն առնչվում են հայ. *գետ* (հ.-ե. ved-) հետ: Հ. Աճառյանը հ.-ե. մի շարք լեզուներից նշում է զուգահեռներ (ՀԱԲ, IV, 613): Եթե հավաստի են (լիտ. alus, հայրուս. alu, հ. ռուս. олъ), ապա հայ. *օղի*-ի հ.-ե. ծագումը նույնպէս կարելի է հավաստի համարել:

Ցքի – Հայկազյան բառարանները (ԱԲ, ՆՀԲ) մեկնում են «օղի»: ՀԱԲ-ը «արմաւից պատրաստած մի տեսակ արբեցուցիչ ըմպելիք, օղի», նույն բացատրությունն է ՋՀՄԲ-ում: Բառը ստուգաբանված չէ: 5-րդ դ. ինքնուրույն գրականության մեջ հաճախական գործածություն չունի: Բառը վկայված չէ Կորյունի, Եզնիկի, Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Եղիշեի, Փարպեցու աշխատություններում: Վկայություն ունի միայն Հ. Մանդակունին:

Ս. Գրքում *ցքի*-ի հուն. համապատասխանակը, ինչպէս *օղու* դեպքում՝ σικερα-ն է. հմմտ. «Գինի և ցքի մի՛ ըմպիցեք...» (Ղեւտ., Ժ, 9). հուն. οἶνον και σικερα. ռուս. «вина и крепких напитков», ֆր. boisson alcoolique:

Յքի-ն երբ. shekar, հուն. sikera բառերի թարգմանությունն համարելը ճիշտ չէ: Հայ. *ցքի*-ն երբայերենի կամ հունարենի համապատասխանակի տառադարձման փորձ է:

Հ. Հացունին օղու և ցքի-ի աստվածաշնչյան վկայությունների հիման վրա ենթադրում է, որ «երկու հայեցի կոչմունք... գոնե կհամոզեն զմեզ՝ թե *մեր քով ալ կային արուեստական ըմպելիք*, թեև ոչ շատ յաճախեալ» (Հացունի, 23, ընդգծումը մերն է – Լ.Հ.):

Կարծում ենք՝ այս ենթադրությունը առարկելի է, որովհետև հիշյալ ոգելից խմիչքների վկայությունները հիմնականում թարգմանական գրականությունից են, կապ չունեն հայկական իրականության հետ:

բ) Գարեջուր

Բառի երկու բաղադրիչները հ.-ե. ծագում ունեն: Գարու մշակման նախնական տարածքը համարվում է Առաջավոր Ասիան և Աֆրիկան (Гамкrellидзе, Иванов, էջ 656): Հայերենում բառը, ինչպես և գարեհաց (գարեալ հացիկ) հինգերորդարյան վկայություններ են, *գարին* նաև չափման (կշռի) միավոր է (ՆՀԲ, I, 531):

Գարեջուր բառը վկայված է ուշ շրջանից: ՆՀԲ-ում V-XII դարերից վկայություն չկա: Բառարանների (ՆՀԲ, ԱԲ) բացատրություններն էլ «ջուր գարտյ» որոշակի որակական հատկանիշներ, ըստ էության, չեն նշում:

Հայաստանում այդ խմիչքի արտադրության մասին հիշատակում է Քսենոփոնը. «Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը ինչպես ջրհորի բերան... Այնտեղ կար նաև ցորեն և գարի և ընդեղեն և կրատերների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ» (Քսենոփոն, էջ 97): Թարգմանիչը ծանոթագրում է, որ այս համա-

տեքստում *կրատեր* նշանակում է զինու խոշոր կարաս: (էջ 261):

Հայ թարգմանիչը հուն. οινος-ը թարգմանել է «զինի»՝ հարազատ մնալով բնագրին: Հունարենում բառը ունի երկու իմաստ. 1. զինի, 2. զարեջուր (Φασμερ, II, 1159): Քսենոֆոնը նաև նշում է, որ այդ «Գինին շատ թունդ է, եթե ջուր չխառնեին»:

Գարուց պատրաստված ըմպելիք հասկացությունը ունի նաև այլ անվանումներ:

Գարեջուր-ի ավելի հին անվանումն է *կասկաջուր*-ը, որի առաջին բաղադրիչը մ.պրս. *kašk, պրս. kask «զարի» բառն է: Արդյոք *գարեջուրը* և *կասկաջուր* ոգելից խմիչքներ էին, թե այլ որակ, ու կիրառական առանձնահատկություններ ունեին: Այս հարցի հստակ պատասխան դժվար է գտնել: *Կասկաջուր*-ը, ըստ երևույթին հիմնականում դեղամիջոց էր: Այդպես է ամենահին վկայության մեջ՝ «Վարք Եւագրայ»-ում. «Ոչ կերեալ խաւարտ և ոչ բանջար դալար... այլ հաց և զինի ամենեւին ոչ ճաշակեալ: Բայց յորժամ կարի տկարացաւ մարմինն ի խիստ վարուցն, սակաւ մի կասկ ընդ արմաւաջուր խառնեալ վասն կարի ցաւոյ ստամոքսին զայն էառ ջեռուցեալ հրով. այլ ի հաց և ի զինի և ոչ ի կարի կարեպետս հիւանդութեան մերձեցաւ: Բայց միայն ճաշակէր սուղ ինչ բանջար և ունդս և կասկաջուր մինչև ի վախճանն» (Վրք. հրնց., հտ I, էջ 322):

Գարեջուրը՝ որպես դեղամիջոց, բազմիցս նշում է նաև Մ. Հերացին. «Թէ կարիք լինի զմարմինն սրբելոյ սրբէ գարեջրով և քաղցր նոան ջրով» (41), «... տո՛ւր շնխաղող ջրով և տուր գարեջուր հունապով» (72):

Մ. Հերացու գրքում բազմաթիվ դեղամիջոցներ կան որևէ բուսանուն+ջուր բառակապակցությամբ, ինչպես *շնախաղող ջրով*, *գնձի ջուր*, *գառնալեզուի ջուր*, *մրգաջուր*, *վար-*

դի ջուր, աղտորի ջուր, նռան ջուր, սիստան ջուր, դրմի ջուր... (եջ 72-73, 95-96): Մրանք հյութերի անվանումներ են, իսկ վերջին երկուսը կարող են լինել ուտելիքի տեսակներ՝ *խյուս*: Հմմտ. «Եւ զկերակուրն հացի փշրուկ տուր, և ճակնտեղի բազուկ և սիստան ջուր զամենդ քաղցր նշի ձիթով» (83):

Վերը նշված «ճաշակէր սուղ ինչ *բանջար* և *ունդս* և *կասկաջուր*» (ընդգծումը մերն է – Լ.Հ.) շարքում *կասկաջուր*-ի համար ենթադրելի է և ուտելիք (գուցե ջրով եփած գարի) իմաստ:

Հավելենք նաև, որ Վ. Հացունու աշխատության մեջ *գարեջուր* և *կասկաջուր* – ոգելից խմիչքների շարքում չկան:

Գարեջուր բառի հոմանիշ կարելի է համարել և *գարեկորկոտ/գարեկորկոտը*: ՆՀԲ-ն մեկնում է. «կորկոտ գարոյ»՝ հղելով Գիրք Վաստակացի ը գլուխը՝ առանց բնագրային վկայության: Ահա այդ օրինակը. «...Գիճային գինին լաւ է ... քան չորային գինին և այսու ամենայնիւ փրկին մարմինք այնպիսեաց ի վշտաց և ի բազում ախտից. և գարեկորկոտն լավ է նոցա» (Վաստկ., եջ 8): «Գիրք Վաստակոցի» ծանոթագրության մեջ բացատրվում է այդ բառի իմաստը և նշվում հունարեն համապատասխանակը. «ըմպելի գարոյ, ըստ յունին *πιτσίανη* (ն.տ.): Հունարենում բառը ունի «գարուց պատրաստված ըմպելիք, կամ եփուկ» (Ячменный напиток или отварь) (Дворецкий, 1437): Բնականաբար ՆՀԲ-ի բացատրությունն էլ ճշգրտման կարիք ունի:

Գարեջրի մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Ամիրդովլաթ Ամասիացին. «Թէ զգլուխն գարե ջրով լուանան՝ զմոռացկոտութիւնն տանի, եւ գլխուն զհճութիւն տայ...» (Անգ. Անպ. 109): Գարեջուրն զավելի խլտերն կու հանէ. եւ թէ ցորենի ջրով... եփեն՝ զկաթն և զգոգն յորդորէ (ն.տ. 341): Այս օրինակներում էլ, ինչպես նկատելի է, գարեջուրը դեղամիջոց է, և հստակ չէ հեղուկ թե ավելի թանձր նյութ լինելը: Նույն

հեղինակի գրքում հանդիպում ենք և *գարու գինի* (ընդգծումը մերն է – Լ.Հ.) հասկացության, որն անշուշտ ոգելից թույլ խմիչք է. «Յորենն է և գարուն և կորեկեն եղած գինուն ուժն ցած է և զգոզն յորդորե» (Ա.տ., 404):

Գարի բաղադրիչով (նկատի ունենք նաև *կասկ* «գարի» բառը) կան մի շարք կազմություններ: Որպես ոգելից խմիչք կարելի է համարել Քսենոփոնի՝ «գարուց պատրաստված գինի» և Ամիրդովլաթի *գարու գինի* վկայությունները:

5. ՀԱՐԲԵՑՈՂՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՆԸՄՊՈՒԹՅՈՒՆ

5-րդ դարի տարաբնույթ գրականության մեջ, ի թիվս այլ հարցերի, բազմաթիվ վկայություններ կան նաև հարբեցողության վնասների ու վտանգների, հարբեցողությունը մերժելու մասին:

Գ. Լուսավորիչը ավելի խիստ է հարբեցող հոգևորականների հանդեպ, որոնց արգելում է պատարագ մատուցել մինչև «բազում արտասուււք եւ գթով տնանկաց ապաշխարեսցէ, զի արբեցողք ընդ սպանողս են» (ՄՀ, Ա հատ., 144):

Լուսավորչի 9-րդ ճառի մի ամբողջական հատված նվիրված է հարբեցողության քննադատությանը. «Գինի առավել յիմարեցուցանէ զգայութիւնսն և զմիտսն եւ եռացուցանէ զցանկութիւնսն և յանառակութիւն շարժե, ... գինի թմբրութիւն սրտի, պապանձումն բերանոյ, խաւար աչաց, խլութիւն ականջաց, լուծութիւն ձեռաց, գայթակղութիւն ոտից, ցնորք խորհրդոց, ծանրութիւն քնոյ, թշնամի արդարութեան: (ՄՀ, I, 57):

Հաջորդ պարբերության մեջ նշում է հիվանդների և տկարների համար գինու չափավոր օգտագործման անհրա-

ժեշտությունը, իսկ առողջներին և հատկապես երեխաներին խորհուրդ է տալիս գինի չխմել:

Սահակ Պարթևի 33-րդ ճառն էլ վերնագրված է «Վասն ոչ առնել գինարբուս ի լալիս» (ՄՀ, I, 161):

Նման բնույթի է նաև Հ. Մանդակունու. «Վասն արբեցողաց անարեւութեանց» ճառը: Ահա մի հատված. «Անչափութեամբ գինւոյն զեղիւեալ յիմարին եւ թմբրին իբրեւ զանբան անասունս... եւ դու յանառակ արբեցութեանդ թմբրիս և յիմարիս և ի մտաց անկանիս, եւ չես ի մարդկան համարի, այլ ի վայր եւս քան զանասուն» (ՄՀ, I, 1226):

Մեկնաբանելով Աստվածաշնչի «Անառակ է գինի, եւ թշնամանող է արբեցութիւն...» (Առակ, Ի, 1) հեղինակը հավելում է. «Ոչ թէ զըմպելն արգել, այլ զարբենալն»:

Խորենացին հարբեցողներ է համարում ժողովրդականներին ու զօրականներին. «Ժողովրդականք ստահակ... անվաստակ արբեցողք... Զօրականք անարիք, սնապարծք... գինարբուք» (III, ՀԸ):

Իսկ ըստ Եզնիկի՝ «Գինի զբազմութիւն ախտից զարթուցանէ և զերկիւղն Աստուծոյ հալածէ» (303):

Հարբեցողությունը պախարակելու նմուշներ կան նաև հետիինգերոդարյան գրականության մեջ: Սիմեոն Աղձնեցին գրում է. «Գինարբութիւն մատն կախարդաց և մատռուակ չարին: Արբեցութիւն շուն կատարեալ և զիւր մարմինս ուտէ: Գինարբուն խաւար պատրոյզ և շիջեալ լոյս, թշուառական կեանք, պսակ փշոց և զինդ ոսկի ի քիթս խոզի» (ՄՀ, Ժ դար, հտ. Ժ, 93)*:

* Հարբեցողության քննադատություն կա նաև հին՝ ոչ քրիստոնեական գրականության մեջ: Ահա մի հատված գրադաշտական տեքստերից. «Չափից ավելի գինի խմողները ունեն շատ թերություններ, որովհետև գինին նվազեցնում է նրա բանականությունը, խելքը, սերմը և արյունը,

Ընդհանրացնելով վերոհիշյալ վկայությունները՝ ակնհայտ է դառնում այն, որ բովանդակային և ժամանակագրորեն տարբեր բազմաթիվ աշխատություններում մերժվում, պախարակելի երևույթ է համարվում հարբեցողությունը, իսկ չափավոր խմելը նույնիսկ խրախուսվում է⁷⁷:

Գրաբարում *հարբել, գինովանալ* հասկացությունը արտահայտվում է մի շարք բառերով ու բառակապակցություններով, դարձվածային միավորներով:

1. *Արբ* արմատով մի շարք կազմություններ: Այս արմատը ունի «խմել» և «հարբել» իմաստը: Ըստ Ս. Գրքի՝ առաջին հարբած մարդը Նոյն էր. «Եւ սկսաւ Նոյ, այր հողագործ, գերկիր գործել, եւ տնկեաց այգի, եւ արբ ի գինւոյն եւ արբեցաւ, և մերկացաւ ի տան իւրում» (Ծննդ., Թ., 20-21): Աստվածաշնչյան Նոյի հարբելու վերաբերյալ Հ. Մանդակունին ունի իր բացատրությունը. «... զի և Նոյի հրամայեաց ըմպել գինի վասն տրտմութեան, զի ցՆոյ գինի ոչ էր, բայց միայն խաղող» (ՄՀ, հտ. Ա, Ե դար, 1284):

Արբենալ – ունի հիմնականում «հարբել, գինովանալ» իմաստը:

Արբ արմատով կազմություններից են *արբենամ, արբեցութիւն, արբեցուցանեմ... Արբեցություն* բառի հոմանիշ է և գինութիւն-ը՝ եզակի վկայությամբ:

քայքայում է սիրտը ... թուլացնում է ուժը, դիմադրողականությունը, մոռացնել է տալիս աղոթքը և աստծուն փառաբանելը» (Зораст, 96):

⁷⁷ Արժե հիշել Վ. Այգեկցու առակը, ըստ որի թագավորի որդին շատ հարբած վիճակում ընկնում է աղբանոցում և մեռնում: Թագավորը հրամայում է քանդել բոլոր այգիները և ջարդել գինու կարասները: Մի պատավ կին, այդ հրամանին չենթարկվելով, ամեն օր մի բաժակ գինի է տալիս տղային, որը ուժ է տալիս վերջինիս, և նա սպանում է աղյուծին: Թագավորը հրաման է տալիս վերականգնել այգիները և այնպես խմել, որ աղյուծ սպանել և ոչ թե աղբանոցում մեռնել: (Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Վարդան Այգեկցի, Առակներ, Ե., 1951, 78-80):

Արք արմատով վկայված մի շարք կազմությունների իմաստների համադրությամբ Հ. Աճառյանը նկատում է, որ «խմել» իմաստը հետզհետե տեղի է տալիս «հարբել» իմաստին (ՀԱԲ, I, 299):

Ենթադրվում է հին *արբանեմ բայի գոյությունը, և «նոր լեզուն պահում է միայն «գինովնալ, հարբել» նշանակությունը (ն.տ.): Աշխարհաբարի և բարբառների հ-ով ձևերը Աճառյանը համարում է հ.-ե. s-ի «թանկագին մեկ մնացորդ» (ն.տ.):

2. *Գինի* բաղադրիչով մի շարք կազմություններ *գին-արբու, գինեզեն, գինեխազություն, գինեկիզություն, գինեճանություն, գինեմոլ, գինենալ*:

Ուշադրության արժանի է *գինի* և *զեն* բաղադրիչներով կազմված *գինեզեն* «հարբած», *գինեգինություն* «հարբելը», *գինեգինել* «հարբել» բառերի երկրորդ բաղադրիչի հարցը: ՆՀԲ-ում երկրորդ բաղադրիչը նույնացվում է զեն «զենք»-ի հետ: *Գինեզեն* «գինով զինեալ, այսինքն արբեալ կամ արբեցուցեալ»: ՆՀԲ-ի այս ստուգաբանությունը առարկելի է: Կարծում ենք զեն-ը իրանական *zadan* «խփել, հարվածել»-ի *zan* ներկայի հիմքն է, որը բառակազմական կաղապարով նույն է, ինչ հայերենում *գինեհար*՝ բառացի «գինու խփած, հարվածած», հարբած: Բերենք մեկական օրինակ. «Գինեզինեալ ի խնջոյսն՝ վավաշոտէր ի կին մի»: «Գինեհարություամբք, անառակութեամբք, արբեցողութեամբք» (ՆՀԲ, I, 553):

Կա և *գինեզենեալ* գրությունը, որտեղ ակնհայտորեն երկրորդ բաղադրիչը *զեն*-ը չէ:

Գինեճան – բառում ճան-ը իրանական ճան ածականակերտ ածանցն է:

Բերենք հայ մատենագրությունից *գինի* բառով մի քանի դարձվածներ՝ «հարբել, հարբեցողություն» նաև «գինի խմել» իմաստով:

Ընդ գինիս մտանել «հարբել»: «Եւ իբրեւ ընդ գինիս եմուտ Բաղդասար հրամայեաց բերել զսպասս արծաթոյ» (Դանիէլ, Ե., 2): «Ապա իբրև ընդ գինիս մտին, քաջ արբեալ լինէին թագաւորն և որ ընդ նմայն էին...» (Բուգ., III, Ի):

Ի գինոջ լինել: «Եւ ինքն ի գինոջ էր և ամենայն թագաւորք, որ ընդ նմա ի խորանս» (Գ. Թագ., Ի 12):

Գինին զալ զակամբ: «Գինի խմելուց հարբել, աչքերը մթազնվել»: «Գինին եկն զակամբ նորա» (Բուգ., 174):

Ջայրանալ ի գինոյ: «Աւուրք թագաւորաց ձերոց, սկսան իշխանք զայրանալ ի գինոյ, եւ ձգեցին զձեռս իւրեանց ընդ ժանտագործս» (Ովսէ, Է, 5): Աշխարհաբար թարգմանվում է... «վառվել գինուց»:

Հինգերորդ դարի մատենագրությունից այլ օրինակներ.

«Եւ եղև իբրև անցին զառանցին ի գինոյն՝ ըստ չափ անցանելով, և թագաւորն Վարազդատ պահէր զանձն ի գինոյն...» (Բուգ., III, ԼԷ):

«Գինի կալաւ զխմելս նորա...» (ՆՀԲ, 70):

«Կիզան ի համոյ հրաբաժակ գինոյն» (Ագաթ., 253):

«Դարձեալ երբեմն ի խնջոյս ուրախութեան Խոսրով Գարդմանացի ի գինոջ զեղիւեալ առաջի Շապիոյ՝ զօրէն սեղեխի տոփեցելոյ զհետ ջնարահար քաջամատն կնոջ կրթեր» (Խոր., III, ԾԵ):

Զզլխել գինույ՝ «հարբել» բառակապակցությամբ եզակի վկայություն ունի ՆՀԲ: «Կարի արբեցող զայն ասեմ, որ որ յոռի գինուլն զզլխիցե» (ՆՀԲ, I, 727):

Զլխեմ - բառարանը հղում է տե՛ս զլխաւորել: Վերջինս բազմիմաստ է, բայց հարբեցողության հետ առնչվող որևէ նրբիմաստ չունի: Գ. Ջահուկյանը հ.-ե. հիմքեր ունեցող զ նախածանցով կազմությունների շարքում նշում է զզլխեմ (Ջահուկյան, 1987, 243): Զզլխել գինույ՝ կապակցության մեջ

գլխելի «կործանել» իմաստը կա ՀԱԲ-ում (I, 565), որով պարզ է դառնում կապակցության իսկական նշանակությունը:

Ժամանակակից հայերենում, հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվում, նման կարգի դարձվածները ավելի շատ են: Դրանց մի մասը (երևի զգալի մասը)՝ որպես ոճական յուրահատուկ արտահայտություն կապ ունի գրաբարյան լեզվամտածողության հետ, օրինակ՝ *գինեհար*, *գինեզան* բառերի երկրորդ բաղադրիչները փոխակերպված կազմություն կարելի է համարել *գինին գլխին խփել (զարկել)* դարձվածները:

Գինի + *կիզանել*, *այրել* գրաբարյան բաղադրիչներով կազմությունների համապատասխանակ կարելի է դիտել *գլուխը (կատարը, քյանլան) տաքանալ* «գինովնալ, հարբել» և այլն:

*
* *

Սխալակ բառի եզակի վկայությունը Աստվածաշնչից է. «Շարժելով շարժեցի երկիր, իբրեւ զարբեալն եւ զսխալակ, զլորեացի եւ և մի՛ կարացցէ կանգնել» (Եսայի, ԻԴ, 20): Արմատական բառարանում *սխալ* և *սխալակ*-ը առանձին գլխաբառեր են: Վերջինիս համար նշվում է «հարբած» իմաստը՝ վկայակոչելով Ս. Գրքի վերոգրյալ հատվածը:

Արբեալ-ը և *սխալակ*-ը հոմանիշներ չեն: *Սխալակ* նշանակում է «հարբածությունից երերող, օրորվող»: Այդպես էլ թարգմանված աշխարհաբար. «Հարբածի ու երերողի պես պիտի գլորուի եւ պիտի չկարողանայ կանգնել»:

Ի դեպ, ՆՀԲ-ն իրավացիորեն նշում է «գայթոտ որպես զարբեալ»: Գրաբարի և հունարենի նշված հատվածները համեմատելով՝ Ա. Մեյեն նկատել է շարադասական մի առանձնահատկություն, որով հիմնավորում է *սխալակ*-ի նրբիմաս-

տը: «Եսայի մարգարեի այս հատվածում Յոթանասնիցը և հայերեն թարգմանությունը, թեև վերջինս կախում ունի առաջինից, տողերի հերթականության և այս հատվածն արտահայտելու ձևի, այսինքն ոճի մեջ ներկայացնում են բավականին մեծ տարբերություններ... սակայն արժե նկատել, որ հայերեն բնագրի ձեռագրային համեմատությունը լավ է բացահայտում *սխալակ* բառի իմաստը... երկիրը ինչպես հարած մարդ, դողում է, երերում, տատանվում և փուլ գալիս (Մեյլե, 1978, 64-65):

Սխալակ-ը պահել է հ.-ե. համապատասխան արմատի (ըստ Արմ-ի sqhal, ըստ Մեյլեի և Ջահուկյանի *skhal- *skhel-) «սայթաքել, երերալ, տատանվել», նախնական իմաստը*:

Հարբեցությունից սթափվելու, զգաստանալու հասկացությունը գրաբարում արտահայտվում է *թափել զգինի* (երբեմն սթափել զգինի) բառակապակցությամբ (Մաղմուս, ՀԷ, 65):

Գիրք վաստակոց-ը առաջարկում է չհարբելու մի յուրօրինակ միջոց. «Առ զխոտն որ կոչի քամափիթոս և գտակ շինեա և ի զլուխդ դիր, այն օրն քանի խմես չարբենաս: Եւ թէ առնուս երկու զլուս ծիծռան, մէկն որձ, մէկն մարի և լեսես մանր և սակաւ մի մուռ ծրար առնես և ի գինին ձգես, այլ չարբեցուցանե՝ քանի շատ խմե՛ որ» (Վստկ., 123): Ծանոթագրվում է, որ քամփիթոսը լեոնային դաղձն է, «որ կոչի ի մեզ և խոռն» (ն. տ., 263): *Խոռնը* այժմ էլ գործածական է

* Ղարաբաղի բարբառի *լու* «սատիկ հարբած» բառը գրաբարում թեև ավանդված չէ, բայց բնիկ հայերեն բառ է՝ հ.-ե. *lel «երերալ, շարժվել» (Ջահուկյան, 1972, 295):

Ղարաբաղի բարբառում: *Մուռ*-ը գրաբարում գործածվում է *զմուռս* ձևով:

Եթե բացառելի չէ լեռնային դադձի օգտակարությունը, ապա *ծիծառն*-ի հետ կապը ինչ-որ անմեկնելի միջնադարյան խորհրդանիշ է:

Գրաբարում *գինեհատ լինել*, *գինեհարություն* նշանակում է «Գինուց՝ խմելուց հրաժարվել, ոգելից խմիչք չօգտագործել»: Հ. Մանդակունին «Վասն պնդութեան» ճառում գրում է. «Ոմանք գինեհատք միայն, ոմանք թանահատք, այլ և ոմանք հացահատք լինեին» (ՄՀ, Ա հատ., 1172): *Գինեհատությունը* բառի մի վկայություն նշում է ՆՀԲ՝ Եղիշեից:

Գիրք Վաստակոցի «Վասն դեղոյ որ գինեսեր մարդն զգինին ատե» բաժնում առաջարկվում է հետևյալ միջոցը. «Ժողովեա ի հօտին ժամն զջուրն որ ելանէ ի տնկոյ այգւոյն, և տուր գաղտ որ խմէ, ատէ զգինին յափտեան» (Վստ., 123):

*
* *
*

Նպաստակահարմար գտանք այս ենթաբաժնում անդրադառնալ *մատոռուակ* բառին: Բառը վկայված է V դարից:

Մատոռուակի հոմանիշներ են համարվում *գինեպաշտ*, *տակառապետ* բառերը: Գ. Ջահուկյանը այդ շարքին հավելում է և *արբուցիչ*-ը (Ջահուկյան, 1987, 392)՝ հավանաբար նկատի առնվով ՆՀԲ-ի *մատոռուակն արբուցիչ* վկայությունը (ՆՀԲ, I, 343): *Գինեպաշտ* - ՆՀԲ չի վկայում, բայց կա *գինեպաշտություն* «մատոռուակություն»: Բնականաբար ենթադրելի է նաև *գինեպաշտ*-ի գոյությունը: Ե. Մեղրեցու բառարանում կա *թասատու* «մատովակ» բառը, (Տե՛ս ՀԱԲ, II, 156): *Գինեպաշտ*, *գինեպաշտություն* բառերի *պաշտ*-ը ունի

«ծառայել, սպասավորել, մատուցել» իմաստը: Պաշտ-ի հին ձևը *պարիշտն* է: (Պաշտ) պարիշտ իրանական լեզուներից կատարված փոխառություն է: Գրաբարի բառարաններում չարձանագրված *բերանապարիշտ* «մատուլակ», բառացի՝ «բերանի ծառայող» վկայված է V դարից: (Հովհաննիսյան, 2010, 73):

Մատուռակը ՀԱԲ-ում ստուգաբանված չէ: Գ. Ջահուկյանը համարում է իրանական փոխառություն (Ջահուկյան, 1987, 533):

6. Գինու ամանի անվանումներ

Գրաբարում *աման* «անոթ, շտեմարան, մթերանոց» վկայված է V դարից: Բառարանները (ՀԱԲ, ՋՀՄԲ) նշում են այդ բառով մի շարք բաղադրություններ, սակայն գրաբարյան շրջանից վկայված են թերևս միայն *խնկաման* և *գինեման* «գինու աման» բառերը:

Գրաբարում մոտ տասնյակ բառեր *ջրի, հեղուկ նյութի* (հնարավոր է նաև գինու) անոթների անվանումներ են (տե՛ս Հովհաննիսյան, 2012, 48-61): Այդ կարգի բոլոր բառերին չենք անդրադառնա: Կբերենք միայն գրաբարի բառարաններում որպես «գինու աման» նշված, կամ համատեքստում այդպիսին գիտակցվող, որոշ դեպքերում նաև միջին հայերենից վկայված իմաստները:

Ապակի-ն ունի «շիշ, բաժակ» իմաստը. «Ապակի ի ձեռին, և արկեալ գինի» (ՆՀԲ):

Առաստակ «գինու թաս, գավաթ» (ՀԱԲ, ՆՀԲ): Գրաբարում բառը հաճախական չէ: Թարգմանական գրականությունից վկայված է մեկ օրինակ:

Բաժակ – Հաճախական կիրառություն ունի 5-րդ դարից: Փոխաբերաբար նշանակում է նաև «զինի» (ՆՀԲ, ՀԱԲ):

Բղուղ «կարաս, մեղրի, յուղի, զինու աման» (ՆՀԲ): Վկայությունները միջինհայերենյան շրջանից են:

Գաւաթ «բաժակ»: Գրաբարում հաճախական չէր:

Գինեհան «կարասից զինին հանելու անոթ»: ՆՀԲ ունի մեկ վկայություն՝ Շիրակացուց:

Գուր-ը գրաբարում ունի «հոր, ջրհոր, փոս» իմաստը: X-XI դդ. մատենագրության մեջ վկայված գուր բառը գործածվել է թերևս այլ իմաստով:

Հ. Դրասխանակերտցին գրում է. «Լցան գուրքք զինույի կուրս ալգեստանեայց» (ՄՀ, հտ. ԺԱ, 481): Իսկ Լաստիվերտցին՝ «Ոչ լնուն կալք ցորենով և ոչ զեղուն գուրքք զինով...» (ՄՀ, հտ. ԺԶ, 581):

Գինին փոսի, հորի մեջ լցնելը անտրամաբանական է: Հեղինակները, ըստ երևույթին, նկատի են ունեցել զինով լցված կավե ամանը՝ կարասը, որը թաղում էին փոսի մեջ: Այդ ավանդույթը այժմ էլ կա: ՆՀԲ-ում վերոհիշյալ վկայությունները արձանագրված չեն:

Դդում «պտուղ դդմենույ, որ լինի աման զինույ» (ՆՀԲ): Օրինակները ուշ գրաբարյան և միջինհայերենյան շրջանից են: Միջին հայերենի բառարանում բառը արձանագրված չէ, կա *դդմակ* «երկայնաձև դդումից պատրաստված աման՝ ջրի կամ զինու համար: Դդմակ մի նոան զինի»:

Ումպ արմատով մի շարք բաղադրություններ. *ըմպակ* «բաժակ», *ըմպանակ*, *ըմպարան* «բաժակ», *ըմպելի* «բաժակ», *ըմպիկ*, *ըմպելիքախառնոց* «զինու բաժակ»:

Դորակ «ջրի, զինու ամաններ» նաև չափի միավոր. «Եւ նուէր ըստ չորրորդ դորակի զինույ... (Ելք, ԻԹ, 40):

Թակոյկ «ջրի, գինու մեծ աման»: Հաճախական գործածություն ունի 5-րդ դարից: Վկայված է և Աստվածաշնչում. «Ուր կային թակոյկ և ըմպելիք» (Եսթեր, Ա. 7):

Ժամանոց «գինու, ջրի սրվակ»: «Առ ժամանոցս զայս ի հեղուլ գինի» (ՆՀԲ): *Ժամանոցը* պատարագի արարողությանը վերաբերող հասկացություն է: Եթե բառարմատը *ժամ*-ը դիտվում է որպես իրանական լեզուներից կատարված փոխառություն, ապա *ժամանոց*-ը պետք է համարել հայերեն բառ և ոչ թե փոխառություն:

Խառնարան «թակոյկ, բաժակ»: «Եւ խառնեաց ի խառնելիս զգինի իւր և պատրաստեաց զսեղան իւր» (Առակ, թ. 2): Բառը Աստվածաշնչի համաբարբառում չկա: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ հունարեն համապատասխանակը κρατηρ-ն է՝ «1. Գինի խառնելու աման, 2. Գինու բաժակ» (Дворецкий, 979):

Խառնարան-ը հունարեն համապատասխանակի պատճենում-թարգմանություն է:

Խառնակ «խեցեղեն փոքր աման, սափոր»: ՆՀԲ-ն և Արմ-ը նշում են նույն օրինակը՝ Ոսկեբերանից:

Կահոյր-ը մեկ անգամ վկայել է Բուզանդը՝ «կահոյր մի ջուր» (ՆՀԲ, ՀԱԲ): Բառարանները բացատրում են «ջրի աման, սափոր»:

Կարաս – «Անօթ խոր և մեծափոր ... ընդունարան քաղցույղ և զինույ» (ՆՀԲ):

Կթղայ/Կթխայ «թաս, բաժակ»: Վկայված է միջինհայերենյան շրջանից. «Սուրբ և անապակ գինի բերես, սափոր, կթղան ի վայր թափես» (ՄՀԲ, 372): Բառարանն ունի և *կթղայլնկեր* «բաժակի ընկեր, բաժակակից»:

*Նույները գինին անխառն չէին խմում, այլ խառնում էին ջրի հետ: Կրատերը կավե այն անոթն էր, որի մեջ գինին խառնում էին ջրով: Մակայն Քսենոփոնի մոտ կրատերը նաև «գինու խոշոր կարաս» իմաստով է գործածված: (Տե՛ս Անաբասիս, 261), ծան. 23):

Հաղադակ «Զհաղադական գինւոյ և զսրուական իւղոյ» (Յուդիթ, Ժ. 3): Գրաբարի բառարանները նշում են միայն այս օրինակը: Հունարէնում բառի համապատասխանակը «կաշեղեն շիշ», որից ենթադրվում է կաշվից կամ փայտից պատրաստված գինու աման, տիկ: (Տե՛ս ՀԱԲ, III, 4):

Ճաշակ «ըմպանակ, բաժակ»: «Զտուփս, և զճաշակս և զնուիրանոցս» (ՆՀԲ, II, 171):

Մառան – Մթերքի, այդ թվում գինու շտեմարան: «Վաստակոց գրոց մեջ «մառանը» գինւոյ պահարան է միշտ» (Հացունի, 1912):

Նուազ «բաժակ, գավաթ»: Վկայություններ կան 5-րդ դ. և՛ ինքնուրույն, և՛ թարգմանական գրականությունից: «Տարգալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուազօք» (Խոր., II, ԽԵ):

Նուիրակ «բաժակ»: «Բուրուառքն խնկոցն ամանք և նուիրակքն գինւոյն» (ՆՀԲ):

Նուիրանոց «բաժակ»: ՆՀԲ-ի վկայությունները հիմնականում թարգմանական գրականությունից են:

Սակարան – ՆՀԲ-ում վկայված չէ: Աճառյանը այն համարում է «անորոշ նշանակութեամբ նորագիւտ բառ»: Ենթադրաբար արաբերեն *sāqi* «մատովակ», որից *sāqi*-արան «տեղի մատռուակաց» (տե՛ս ՀԱԲ, IV, 159):

ՀԱԲ-ում նույն աղբյուրից կա երեք վկայության: Բերենք մեկ նախադասություն. «Ասէր ցմատռուակն, եթէ պակասիցէ ի սակարանիցդ և երթիցես ջրոյ»: Մյուս օրինակներն էլ այդ կարգի են: Հ. Աճառյանը ենթադրում է, որ «երևի նշանակում է «մատռուակների մառանը, պահարանները, բուֆետ»:

Պատմաբան Ս. Պետրոսյանը, մերժելով արաբերենից փոխառյալ լինելը, *սակ*- արմատի իմաստը առնչում է «գինի»-ի հետ՝ այն հիմնավորմամբ, որ «ըստ Քսենոփոնի այդ

նույն արմատով կազմված Σάκας անուն կրում էր Աստիագենի մատովակը: Հավանաբար, դա Սակասի ոչ բուն անունն է (անձնանունը), այլ պաշտոնի անվանումը»: Հ.-Է. մի շարք լեզուներից բերելով համապատասխան բառեր՝ լատ. *saccārum* «վատորակ գինի», հին պրուս. *sackis* «բույսերի ու պտուղների հյութ», ռուս. *сок...* եզրակացնում է, որ *սակարան* նշանակում է «մառան, գինու պահեստ» (Պետրոսյան, 2006, 352-353):

Սկահ «մեծ բաժակ, թաս», որից *սկահակ* «փոքր գավաթ» (ՀԱԲ): Բառի տարբերակն է *սկհ*-ն:

Տակատ «գինու կարաս»:

Տաշտ «Անօթ ըմպելեաց՝ մեծ և փոքր» (ՆՀԲ): Կա և *տաշտակ*: Աստվածաշնչի «Եւ արացցէ պսակ սեղանոյն... եւ գտաշտն և զմսահանս...» (Ելք, ԻԷ, 3) նախադասության *տաշտ* բառի հունարեն համապատասխանակը *φιάλα*-ն է:

Տիկ «Գինու, ջրի աման»: Առաջին վկայությունները Աստվածաշնչից են. «Ամենայն տիկ գինով լցցի» (Երեմ., ԺԳ, 12): «Եւ ոչ արկանեն գինի նոր ի տիկս հինս. ապա թէ ոչ տիկքն պատառին եւ գինին հեղու» (Մտթ., Թ, 17):

Քաս «հեղուկների չափ»: Ավանդված է նաև *փաս* ձևով: Վկայություններ կան Շիրակացու գործերում, Կաղանկատվացու «Պատմություն»-ում՝ «...Թուանիկն՝ չորս գրիւ ցորեան, վեց գրիւ գարի և վեշտասան փաս քաղցու» (Տե՛ս ՀԱԲ, IV, 557):

Վերոհիշյալ բառերը իմաստային ընդհանրություններ ունենալով՝ առանձնանում են գործածության հաճախակայությամբ, վկայության ժամանակագրությամբ: Որոշ բառերի՝ *գավաթ*, *թաս*, արդի հայերենում «գինու բաժակ» իմաստը ակնհայտ է, իսկ գրաբարյան վկայություններում միայն ենթադրելի է:

Կարելի է առանձնացնել բնիկ և փոխառյալ բառերը:

Բնիկ հայերեն են *աման, տիկ* բառերը, նաև ումպ-
(ըմպ) բաղադրիչով կազմված բաղադրությունները: ՀԱԲ-ում
ումպ-ը ստուգաբանված չէ: Գ. Ջահուկյանը *ըմպել* համարում
է հ.-ե. ծագում ունեցող բառ (Ջահուկյան, 1987, 144): Բնիկ
հայերեն պետք է համարել *գինեման, գինեհան* բառերը,
որոնց երկու բաղադրիչներն էլ հ.-ե. ծագում ունեն: Փոխառյալ
բառերի շարքում մեծ թիվ են կազմում միջին իրանական
լեզուներից անցած բառերը. ապակի, բաժակ, բղուղ, դորակ,
թակոյկ, կուժ, նուագ, նուիրակ, տակառ, տաշտ, քաս:

Սեմական լեզուներից՝ գուբ, թաս, կթղայ, մառան,
սկահ...

Մնացած բառերի ծագումը ստույգ չէ:

Հնագիտական պեղումները ուշագրավ տեղեկություն-
ներ են հաղորդում մի շարք իրերի ձևի, հնության, գործա-
ծության առանձնահատկությունների մասին:

Հնագույն ժամանակաշրջան ենթադրող անոթներից են
կարասները (մ.թ. ա. XXI-XIX դդ.), փարչերը (մ.թ. ա. XXIX-
XXVII դդ.), սափորները (մ.թ. ա. XVI-XV դդ.), խառնարան-
ները (մ.թ. ա. VII-VI դդ.): Ապակե սափորները և բաժակները՝
(IX-XI դդ.)^{*}:

Կարասների մասին հիշատակում է դեռևս Հերոդո-
տոսը: Նկարագրելով Արմենիայում պատրաստվող նավերը՝
գրում է, որ նրանք մեծ մասամբ փոխադրում են *գինի՝ կար-
միր կարասներով* (Հերոդոտոս, I, 80): Թարգմանիչը ծանո-
թագրում է, որ հայ և օտար թարգմանիչները ընդգրկված
հատվածը թարգմանել են «գինով լեցուն արմավենու տա-
կառներ», որ սխալ թարգմանություն է. հուն. φοινικηιοσς

* Տե՛ս Ս.Հարությունյան, Ա.Քալանթարյան, Հ.Պետրոսյան,
Գ.Սարգսյան, Հ.Մելքոնյան, Ս.Հոբոսյան, Պ.Ավետիսյան, *Գինին հայոց
ավանդական մշակություն*, Ե., 2005 թ., էջ 43, 57, 60...:

համատեքստում նշանակում է ոչ թե «արմավենուց», այլ՝ «կարմիր» (Ծան., 151, 586):

Հնձան - «խաղող ճմլելու ավազան»: Առաջին վկայությունը V դարից է: Գրվում է և *հնձան*: «Ի ժողովել քեզ ի կալոյ քումմէ և ի հնձանէ քումմէ» (Երկր. Օր., ԶԺ, 13): *Հնձան* բաղադրիչով են կազմված մի շարք բառեր. *Հնձանակ* «փոքր հնձան», *հնձանահար* «հնձանում խաղող ճմլող», *հնձանահարություն*, *հնձանայարկ* «հնձանի տեղ», *հնձանաշէն* «որպես հնձան պատրաստված»: Բառակապակցություններ՝ *գուր հնձան*, *հնձան հարկանել*, *հնձան կոխել*...

Հնձան-ը ստուգաբանված չէ: ՆՀԲ-ն առաջին բաղադրիչը համարում է *հունձ* բառը: Հ. Աճառյանը չի ընդունում այդ կապը. «Ճգմելու» և «հնձելու» գաղափարները ինչպես կարող են կապուել իրար հետ. Գուցե *հնձան* նախապես ուրիշ նշանակությւն ունէր» (ՀԱԲ, III, 105):

Գ. Զահուկյանը ենթադրում է որպես խեթերն բառ. GIS hanza(n) «մի տեսակ սարք, աման» (Զահուկյան, 1987, 314): Իսկ մի այլ աշխատության մեջ հնարավոր է համարում կապը *հունձ* «բերք»-ի հետ (ԶՀՄԲ, 464): Կարծում ենք՝ *հունձ*, *հնձել*-ի հետ կապը մերժելի չէ: Մանավանդ որ ՆՀԲ *հնձեմ* բառահոդվածում բացի «հնձել» (քաղել ցորենը, խոտը) իմաստից նշում է նաև «ջարդել», «կոտորել» իմաստները: ՀԱԲ-ում բառը ստուգաբանված չէ: Գ. Զահուկյանը հավանական է համարում հ.-ե. ծագումը՝ *onkos՝ *enek «հասնել» արմատից (ԶՀՄԲ, 468)*:

* *Հնձան*-ի տեղի, դիրքի և կառուցվածքի մասին տե՛ս «Գիրք Վաստակաց», էջ 87: Այս գրքում կա *հնձան*-ի հոմանիշ *սիլայ* բառը (էջ 87): Հ. Աճառյանը այն համարում է նորագյուտ բառ: Բառը ՀԱԲ-ում բացատրվում է «խաղող կոխելոյ հնձան», իսկ «Գիրք Վաստակոցի» հրատարակիչը ծանոթագրում է. «հնձան կամ ընդունարան,, որում խաղող կոխեն» (259): Կարծում ենք, *սիլայ*-ն հնձանի ինչ-որ մաս է:

Մառան - «Ներքին և մթին սենեակ ամբարեւոյ զպետս խոհարանի. Մթերանոց ուտելեաց և ըմպելոց» (ՆՀԲ): Ըստ ՀԱԲ-ի «շտեմարան (գինու, կերակրեղենի և այլ մթերքների)»: Է. Աղայանի բացատրական բառարանում զանազան մթերքների պահոց բացատրությունից հետո նշվում է «մասնավորապես գինին պահելու նկուղ» (970): Հ. Աճառյանը ենթադրաբար համարում է ասորական փոխառություն. ասոր. madāna «շտեմարան, մառան»: Գ. Ջահուկյանը անվերապահորեն ընդունում է այդ ստուգաբանությունը: Ասորերենի և հայերենի իմաստային ընդհանրությունը ակնհայտ էր սակայն, առկա է հնչյունափոխության, (մեր կարծիքով լուրջ) անհամապատասխանություն: *Մառան*-ը վկայված է 5-րդ դարի մատենագրության մեջ, և անշուշտ, այն գործառել է ավելի վաղ շրջանից: Գրաբարի փոխառյալ բառերում միջձայնավորային d(θ)-ն հայերենում տառադարձվում է ոչ թե n-ով, այլ՝ r-ով: Հմմտ. պրթ. wydh – հայ. *ապարանք* և այլն^{*}:

Հ. Հմայակյանը *մառան* համարում է խեթահայկական գուգահեռ. խեթ. marnuwa «խմիչքի տեսակ» (Հմայակյան, 2016, 162):

Բնագրի ավելի ամբողջական օրինակը. «Եւ հնձանին մէկ դէհն փոր-րագոյն հնձան պիտի ... եւ թէ զսիլայն ոք ի ներքս ի մառանն առնու, լաւն այն է: Եւ թէ գիտողական դնես, որ քաղցուն... ի կարասն լնանի... (87):

* Հ. Հյուբշմանը մերժում է Մարկվարտի *Բագայարիճ* բառի *Bagayāda ստուգաբանությունը՝ իրավացիորեն նշելով, որ հայերենում այն պետք է լիներ Բագայար (r-ով և ոչ թե n-ով) (Հյուբշման, 1907, 319):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն աշխատանքում քննված է խաղողագործության իմաստային դաշտին վերաբերող 40 բառ (տերմին): Դրանք հիմնականում բնիկ հայերեն՝ հնդեվրոպական ծագումով բառերն են: Կան նաև այլ լեզուներից կատարված փոխառություններ: Մանրամասն քննված են այդ բառերի գործառական, բառակազմական առանձնահատկությունները: Նկատված է, որ *խաղող* բառը գրաբարում հաճախական չէր: Սակավաթիվ են նաև այդ բառով կազմությունները: Հայերենում ծառատեսակների անվանումներին բնորոշ է *բուսանուն+ի(ենի)* –ածանցը: Գրաբարում *խաղողենի* ավանդված չէ:

Խաղող բառի նվազ հաճախականության պատճառը այն է, որ այդ հասկացությունը արտահայտվում է մի շարք այլ բառերով՝ գինի, որթ, այգի...: Նկատելի է գրաբարում *խաղողի վազ* և դրա մասերի անվանումների բազմազանությունը (հոմանիշությունը): Հոմանիշային այդ շարքերում առկա են ինչպես բնիկ հայերեն, այդպես էլ փոխառյալ բառեր: Թերևս դրանք հայերենում գործառել են տարբեր ժամանակաշրջաններում կամ էլ եղել են տարբեր տարածքային (բարբառային) միավորներ:

Ոգելից խմիչքների անվանումներ են *գինի, օղի, ցքի*:

Մատենագրական տվյալները հաստատում են, որ Հայաստանում ոգելից խմիչքներից օգտագործել են միայն գինին: Այդ բառով կան բազմաթիվ կազմություններ, այդ թվում հատկանուններ: Մատենագրության մեջ կան նաև գինու տեսակների անվանումներ:

Ցքի-ն վկայված է թարգմանական գրականության մեջ: Բառը հունարեն $\sigma\kappa\epsilon\rho\alpha$ -ի թարգմանություն-տառադարձությունն է: Հունարեն բառն էլ եբրայական փոխառություն է:

Գարեջուր վկայված է հետգրաբարյան շրջանից: Կա հոմանիշ *կասկաջուր* բառը, որի առաջին բաղադրիչն է պրս. *kask* «գարի»: Բնագրային օրինակներից ենթադրելի է, որ դրանք հիմնականում դեղամիջոցներ էին կամ գարուց պատրաստված հյուս: Որպես խմիչք թերևս միայն Քսենոփոնի «գարուց պատրաստված գինի» և Ամիդովլաթի «գարու գինի» վկայություններն են:

Մատենագրության մեջ տեղեկություններ կան նաև գինըմպության վերաբերյալ: Պախարակվում է հարբեցողությունը, դրվատելի համարում գինու չափավոր օգտագործումը: *Հարբել* հասկացությունը բացի *արբենալ* բառից արտահայտվում է նաև *գինի* բաղադրիչով մի շարք դարձվածքներում: Ինչպես՝ «ընդ գինիս մտանել», «գինին գալ զակամբ», «զայրանալ ի գինոյ» և այլն: Այս կարգի օրինակները լեզվամտածողության, ժողովրդախոսակցական լեզվի յուրահատկությունների արժեքավոր տվյալներ են:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ագաթանգեղայ, Պատմություն հայոց, Տիֆլիս, 1909, Երևան, 1983:
2. Ալիշան Ղ., Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895:
3. Աղայան Է., Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, 1974:
4. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976:
5. Աճառեան Հ., Հայերեն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:
6. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, 1940, II մաս, Երևան, 1951:
7. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա-Դ, Երևան, 1971-1979:
8. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1-5, Երևան, 1942-1962:
9. Ամիրդովլաթ Ամասիացոյ Անգիտաց անպէտ կամ բժշկական նիւթոց, Վիեննա, 1927:
10. Առաքել վարդապետի, Դարիժեցոյ Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884:
11. Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:
12. Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանց, Վիեննա, 1929:
13. Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս վեցարեայ արարչութեան, աշխատասիրությամբ Կիմ Մուրադյանի, Երևան, 1984:
14. Բիւզանդացի Ն., Հայկական բառաքնություն, Կոստանդնուպոլիս, 1880:

15. Բիւզանդացի Ն., Քննադատութիւն Հայքուսակի, Վիեննա, 1925:
16. Գաբիկեան Կ., Հայ բնաշխարհ, Երուսաղեմ, 1968:
17. Գիրք վաստակոց, Վենետիկ, 1877:
18. Դաւիթ Անյաղթ, Մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն» Արիստոտելի, Երևան, 1980:
19. Եզնըկայ վարդապետի Կողբացոյ, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994:
20. Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1957:
21. Եւագրի Պոնտացոյ Վարք և մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1907:
22. Իշօխ, Գիրք ի վերայ բնութեան, աշխատասիրությամբ Ս. Վարդանյանի, Երևան, 1979:
23. Կորին, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941:
24. Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1-5, Երևան, 1986-2001:
25. Համաբարբառ Հին և Նոր կտակարանաց, Երուսաղեմ, 2010:
26. Հայկական համաբարբառ, Երևան, 1972-1975:
27. Հարությունյան Ա., Քալանթարյան Ա., Պետրոսյան Հ., Սարգսյան Գ., Մելիքյան Հ., Հոբոսյան Ս., Ավետիսյան Պ., Գիւնին հայոց ավանդական մշակույթում, Երևան, 2005:
28. Հացունի Հ., Ճաշեր և խնճոյք Հին Հայաստանի մէջ, Վիեննա, 1912:
29. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Միմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986:
30. Հմայակյան Հ., Գրիգոր Ղափանցյանը և իւթագիտությունը, Երևան, 2016:

31. Հյուբշման Հ., Հին հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, 1907:
32. Հովհաննիսյան Լ., Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն, I մաս, Երևան, 2008, II մաս, Երևան, 2012:
33. Հովհաննիսյան Լ., Բառերի մեկնությունները հինգերորդ դարի հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 2016:
34. Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1982:
35. Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, Երևան, 2009:
36. Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, հին շրջան, Երևան, 1961:
37. Ղափանցյան Գ., Անտիպ գործեր, Երևան, 2008:
38. Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1-4, Երևան, 2010:
39. Մատենագիրք հայոց, հ. 1-2, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003:
40. Մեյե Ա., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1978:
41. Մելիք-Շահնազարեանց Կ., Ուղեցոյց գործնական գինեգործութեան, Տփլիս, 1885:
42. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991:
43. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:
44. Ոսկերեքան Յ., Յովհաննու Ոսկերեքանի յաւետարանագիրն Մատթեոս, Վենետիկ, 1826:
45. Ոսկերեքանի մեկնութիւն թղթոցն Պաղոսի, Վիեննա, 1862:
46. Պետրոսյան Ս., Դասերը և եռադասության դրսևորումները Հին Հայաստանում, Երևան, 2006:

47. Պետրոսյան Ս., Գնունի նախարարական տոհմի և զինու
պաշտամունքի շուրջ (ՊԲՀ, N 2-3, 1999 թ., էջ 175-189):
48. Ջահուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լե-
զուները, Երևան, 1970:
49. Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն,
Երևան, 1972:
50. Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային
ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
51. Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան,
Երևան, 2010:
52. Սարգսյան Ա., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան,
2013:
53. Սարգսյան Գ., Պատմագիտական հետազոտություններ,
Երևան, 2006:
54. Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան,
1940:
55. Վարք Սրբոյ հարանց, Վենետիկ, 1855:
56. Քսենոփոն, Անաբասիս, Երևան, 1970:
57. Փալատոսի Բիզանդոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետեր-
բուրգ, 1883, Երևան, 1987:
58. Библия, Книги священного писания Ветхого и Нового
завета, Москва, 1994.
59. Гамкрелидзе Г., Иванов Вяч., Индоевропейский язык и
индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984.
60. Георгиев В., Исследования по сравнительно-историчес-
кому языкознанию, Москва, 1958.
61. Дворецкий И., Древногреческо-русский словарь, т. 1-2,
Москва, 1958.
62. Джаукян Г., Очерки по истории дописьменного периода
армянского языка, Ереван, 1967.

63. Джаукян Г., Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ереван, 1967.
64. Зороастрийские тексты, Москва, 1997.
65. Капанцян Г., Историко-лингвистические работы, Ереван, 1975.
66. Симфония к синодальному изданию Библии, Москва, 1995.
67. Septuaginta, Stuttgart, 1979.
68. The Greek New Testament, Stuttgart, 1994.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գրքերի, հանդեսների անվանումներ

ԱԲ – Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի

Ագաթ. – Ագաթանգեղայ Պատմություն

ԱՃ. Ստրաբ. – Աճառյան Հ., Ստրաբոն

Անգ. Անպ. – Ամիրդովլաթ Ամասիացույ, Անգիտաց անպետ

Անձ. բառ. – Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան

Բիւզ. Քնն. – Բիւզանդացի Ն., Քննադատություն Հայբուսակի
Բրսդ. վեց. – Բարսեղ կեսարացի, Յադագս վեցարեայ արար-
չութեան

Բուզ. – Փաւտոսի Բիւզանդացույ Պատմություն Հայոց

Եզն. – Եզնըկայ Կողբացույ, Եղծ աղանդոց

Եւագր. – Եւագրի Պոնտացույ Վարք և մատենագրությունք

Խոր. – Մովսէս Խորենացի, Պատմություն Հայոց

Կոր. – Կորիւն, Վարք Մաշտոցի

ՀԱԲ – Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան

ՀԼԲԲ – Հայոց լեզվի բարբառային բառարան

ՀԼՊ – Հայոց լեզվի պատմություն

ՀՀՇՏԲ – Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների
բառարան

ՂԲԲ – Սարգսյան Ա., Ղարաբաղի բարբառի բառարան

ՄՀ – Մատենագիրք Հայոց

ՄՀԲ – Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառա-
րան

ՆՀԲ – Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի

Շինգ. – Մելիք-Շահնազարեանց Կ., Ուղեցոյց գործնական
գինեգործութեան

ՇՀՀԿԳԱ – Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների
կենտրոն. գիտական աշխատություններ

ՊԲՀ – Պատմաբանասիրական հանդես
 ՋՀՄԲ - Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան
 Սգր. – Սուրբ գիրք*
 Վստ – Գիրք վաստակոց
 Փարպ. – Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց
 Зораст. - Зороастрийские тексты

2. Լեզուների անվանումներ

ակկադ. – ակկադերեն
 անգլ. – անգլերեն
 ասոր. – ասորերեն
 եբր. – եբրայերեն
 իտալ. – իտալերեն
 լատ. - լատիներեն
 լիտ. - լիտվերեն
 իւեթ. – իւեթերեն
 հայ. – հայերեն
 հ.-ե. – հնդեվրոպական
 հին պրուս. – հին պրուսերեն
 հին վ. գ. – հին վերին գերմաներեն
 հուն. – հունարեն
 մ. պրս. – միջին պարսկերեն
 պիլ. – պաիլավերեն
 պրթ. – պարթևերեն
 ռուս. – ռուսերեն
 վրաց. – վրացերեն
 ուրարտ. – ուրարտերեն
 ֆրանս. - ֆրանսերեն

* Աստվածաշնչի համառոտագրությունները՝ ըստ ընդունված կարգի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	3
Գլուխ I ԽԱՂՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	7
1. Խաղողի բաղի գործառական առանձնահատկություններ.....	8
2. Խաղողի վազի անվանումներ.....	12
3. Խաղողի որթի (վազի) մասերի անվանումներ.....	14
4. Խաղողի մասերի անվանումներ.....	20
5. Խաղողատեսակների անվանումներ.....	21
 Գլուխ II ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	25
1. Գինի բաղի ծագման հարցը, գինի հասկացության այլ անվանումներ.....	25
2. Գինի բաղի գործածության հաճախականությունը, բառակազմական յուրահատկությունները.....	29
3. Գինու տեսակների անվանումներ.....	32
4. Խմիչքի այլ տեսակների անվանումներ	
ա) օղի, ցքի.....	36
բ) գարեջուր.....	38
5. Հարբեցողություն, զինըմպություն.....	41
6. Գինու ամանի անվանումներ.....	49
Ամփոփում.....	57
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	59
Համառոտագրություններ.....	64

ԼԱՎՐԵՆՏԻ ՇԱՀԵՆԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԻ
ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

(III մաս)

ԽԱՂՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ-ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կազմի ձևավորումը՝ Ա.Մուրադյանի

Հրատ. պատվեր № 856

Ստորագրված է տպագրության՝ 13.04.2018թ.:

Չափսը՝ 60 x 84 1/16, թուղթը՝ N 1, 4,25 տպագր. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

